

КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ГЕОГРАФІЇ, ТУРИЗМУ ТА ІСТОРІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ
МУЗЕЙ ІСТОРІЇ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

ІХ Історико-краєзнавчі читання

КРИВОРІЗЖЯ: ПОГЛЯД У МИНУЛЕ...

20 квітня 2023 року

УДК 908(477.63)(082)

К 82

КРИВОРІЖЖЯ: ПОГЛЯД У МИНУЛЕ...: Матеріали ІХ Історико-краєзнавчих читань. / Ред. кол.: Наталя Печеніна (голова), Вікторія Фінічева (упорядник), Вадим Яшин. Кривий Ріг, 2023. 113 с.

ЗАСНОВНИК ТА ВИДАВЕЦЬ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ КРИВОРІЗЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Редакційна колегія:

Наталя Печеніна, кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри історії КДПУ;

Вадим Яшин, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії КДПУ;

Вікторія Фінічева, співробітниця музею історії навчального закладу (КДПУ)

До збірника увійшли матеріали доповідей учасників ІХ-х Історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле...», а також заявлені до участі у роботі секційних засідань розвідки, що презентують різні аспекти та хронологічні проміжки історичного минулого Криворіжжя. Частина з них – рефлексії на збройну агресію РФ та одвічні її намагання нівілювати українців як націю.

Для широкого кола читачів, які мають інтерес до історії Криворіжжя.

©Автори статей, 2023

З М І С Т:

Вадим Яшин <i>ДЕРУСИФІКАЦІЯ ТОПОНІМІЇ КРИВОГО РОГА 2022-го року</i>	5
Тетяна Мак <i>ПРО ФОРМИ ОПОРУ В ТИЛУ (на прикладі дописів в соціальних мережах історичної спільноти КДПУ)</i>	13
Ярослава Вереша <i>МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН ВОЇНА ЗСУ НА ПЕРЕДОВІЙ БОРОТЬБИ ПРОТИ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ (інтерв'ю з бійцем 93-ої окремої механізованої бригади «Холодний Яр» С. Дерево)</i>	21
Євгенія Бикова <i>РЕАЛІЇ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (інтерв'ю з криворізьким волонтером В. Головченком)</i>	25
Вадим Яшин <i>ДЕКОМУНІЗАЦІЯ ТОПОНІМІЇ В КРИВОМУ РОЗІ у 2016-му році</i>	34
Марія Нікитенко <i>МОНУМЕНТИ СКУЛЬПТОРІВ В. ТОКАРЯ ТА О. КАНІБОРА ЯК ВІДПОВІДІ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО КРИВОРІЖЖЯ НА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКУ ВІЙНУ</i>	42
Анастасія Ярошевич <i>НАЦІОНАЛЬНІ МИСТЕЦЬКІ ІДЕЇ ГРИГОРІЯ СИНІЦІ У МОНУМЕНТАЛЬНИХ МОЗАЙКАХ ЙОГО ПОСЛІДОВНИКІВ</i>	49
Андрій Чубенко <i>МИКОЛА МИКОЛАЄНКО: ДОЛЯ ПОЕТА</i>	55
Олександр Мельник <i>ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ЖІНОК НА КРИВОРІЖЖІ У СВІТЛІ СТАТИСТИКИ (1920-1953 рр.)</i>	63

Владислав Сотніков <i>СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНОЇ ІНТЕЛЕГЕНЦІЇ НА КРИВОРІЖЖІ (20-30-ТІ РР. ХХ СТ)</i>	72
Олеся Тарабара <i>МАЛА БАТЬКІВЩИНА І ОДНОСЕЛЬЦІ В ЛІТЕРАТУРНІЙ СПАДЩИНІ ПОЛІТИКА ТА НАУКОВЦЯ ПАНАСА ФЕДЕНКА</i>	79
Андрій Тарасов <i>АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ПРО ПЕРЕБУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ КРИВОРІЖЖЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ-УКРАЇНЦІВ АВСТРО- УГОРСЬКОЇ АРМІЇ</i>	87
Лариса Дояр <i>РЕВОЛЮЦІЙНИЙ КРИВИЙ РІГ 1905 р. У СПОГАДАХ УЧАСНИКІВ ТА СВІДКІВ ПОДІЙ: АНАЛІЗ МАЛОВІДОМОГО МЕМОРАТНОГО ДЖЕРЕЛА</i>	96
Ірина Стеблина <i>НАСЕЛЕННЯ КРИВОГО РОГУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЗА СПОГАДАМИ С. С. ТАНАНКА</i>	102
Ігор Панафідін <i>МОНГОЛО-ТАТАРИ НА КРИВОРІЖЖІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ</i>	109

Вадим Яшин,
кандидат історичних наук, доцент;
Криворізький державний педагогічний університет

ДЕРУСИФІКАЦІЯ ТОПОНІМІЇ КРИВОГО РОГА 2022-го року

Метою статті є публікація спогадів та оціночних суджень учасника Робочої групи з «деколонізації», створеної при Криворізькому педуніверситеті та Тимчасової робочої групи Криворізької міської ради із зміни топонімів, пов'язаних із державою-агресором.

Після початку нового етапу російсько-української війни у формі повномасштабного вторгнення розпочався другий етап перейменування. Приблизно наприкінці лютого – на початку березня 2022 року в КДПУ було відновлено діяльність Робочої групи. До роботи над перейменуванням було залучено відомих криворізьких краєзнавців: пані Людмилу Похитун, пана Едуарда Дворчука та члена Національної спілки журналістів пані Ольгу Гончар-Хвостову. Це суттєво покращило наукову та пошукову роботу Робочої групи, зробило її більш ефективною і продуктивною, посилило й дискусійну складову

На початку роботи автором цих рядків було проведено первісну, попередню роботу по виявленню об'єктів топонімії міста (урбанонімів, зокрема годонімів та агоронімів), що пов'язані із державою-агресором. Для цього використовувалися дані вже згадуваного вище Ресурсного центру. Усього було виявлено спочатку більше 600 таких топонімів. По уточненні

їхня кількість скоротилася до 415. Інші учасники Робочої групи згодом також долучилися до цього процесу, остаточна кількість топонімів була уточнена, але суттєво не змінилася.

До травня 2022 року Робочою групою було запропоновано нові назви для всіх виявлених урбанонімів, що були пов'язані з державою-агресором. Підходи, що були покладені в основу пропозиції, були такі:

- 1) відновлення історичної назви там, де це логічно;
- 2) великим вулицям – «великі (за змістом, значенням, наповненням) назви», середнім – «середні», малим – «малі»;
- 3) якомога ширше використовувати топоніми місцевого походження;
- 4) гендерна пропорційність: не менше половини топонімів мають походити від жіночих антропонімів.

У процесі роботи автором цієї статті було запропоновано два наукових підходи, які можна було б назвати і методами. Вони полягали в такому. Перший – це створення **«ансамбля вулиць»**. Декілька вулиць, територіально пов'язаних між собою та/або таких, що формують окрему міську територію/мікрорайон отримують також і споріднені назви. Наприклад, в приватному секторі Центрально-міського району є декілька поряд розташованих, або таких, що пересікаються, вулиць, що носять імена радянських письменників. Було запропоновано дати цим вулицям імена українських письменників для збереження ансамбля вулиць, що сформувався випадково. Другий приклад. У Металургійному районі, на околиці селища «Побєда» (назва вживається російською мовою) було

запропоновано назвати декілька вулиць іменами діячок українського жіночого руху: Мілени Рудницької та Наталі Кобринської. В іншому місці того ж Металургійного району, поблизу навчального корпусу юридичної академії (проспект Миру), пропонувалося назвати декілька вулиць іменами, що походять від українських топонімів карпатського регіону. Таких пропозицій ще було декілька.

Другий – це створення **ідейно-просторового** або ж **топонімічно-географічного** або ж **ідейно-топонімічного континууму**. Остаточна назва поки автором не запропонована. Отже, ідея полягала в тому, щоби врахувати географічну особливість Кривого Рога – довгі, прямі багатокілометрові вулиці, що переходять одна в одну на вузлових площах та тягнуться майже через усе місто. Було запропоновано створити такий континуум, з нинішніх площі Маяковського перейменувавши її на Героїв Криворіжжя, проспекту Гагаріна, перейменувавши його на проспект Свободи, проспекту Миру, площі Горького, перейменувавши її на Героїв України, вулиці Лермонтова, перейменувавши її на проспект Великого Кобзаря, площі Визволення та вулиці Петра Калнишевського. Отже, в'їжджаючи в місто з боку Дніпра потрапляємо на площу Героїв Криворіжжя, які разом із Героями України завоювали для нас Свободу – вічну цінність, іменем якої і названо проспект між цими двома площами. Свобода несе Мир – тому, рухаючись в загальній дирекції на південний захід потрапляємо на проспект Миру, який в районі Центрального ринку мав би переходити у проспект Великого Кобзаря. Національний

Пророк, як відомо, є ідейним натхненником модерної української державності, нашого прагнення до Свободи, Миру та Визволення, співцем Героїв та Героїзму. Отже, саме таким чином формувався б ідейно-топонімічний/топонімічно-географічний континуум. Варто зауважити, що вулиця Лермонтова, що починається на де-факто від площі, після створення площі Визволення за урбаністичними принципами стала закінчуватися площею, тобто за своїми ознаками стала проспектом.

Ці підходи/методи були позитивно сприйняті Робочою групою, представлені і представлені заступнику міського голови пану Сергію Мілютіну, який від міської ради очолював цей процес у 2022 році й головував у Тимчасовій комісії міськради із зміни топонімів. Перша його реакція вселяла надію. Частково ці принципи були реалізовані, частково – ні.

Варто зауважити, що позиція міської влади на цей раз була дещо відмінною від 2016 року. Спочатку жодних рухів з боку влади не було. Але коли КДПУ на своєму сайті опублікував повідомлення про створення Робочої групи із напрацювання пропозицій щодо перейменування топонімів, влада зреагувала майже моментально й швидко очолила процес зміни топонімів, перехопивши ініціативу в громадськості. Протягом 1-2 днів було створено Тимчасову робочу групу (ТРГ) Криворізької міської ради із зміни топонімів, пов'язаних із державою-агресором і розпочато її роботу. ТРГ складалася з 26 осіб, більшість яких буди міські та районні чиновники-держслужбовці: голови райрад, керівники

відділів тощо. До складу комісії також увійшли представники Робочої групи КДПУ: доцент Володимир Казаков (кафедра фізичної географії та туризму), доцент Наталя Малюга (кафедра української філології), доцент Андрій Тарасов (кафедра історії), доцент Вадим Яшин (кафедра історії), співробітники Криворізького історико-краєзнавчого музею, краєзнавці тощо. Між тим, дивно було бачити у складі комісії також і осіб із неоднозначною політичною репутацією і поглядами, поява яких виглядала дивною та спонукала до філософських роздумів.

Сам процес перейменування був непростим. Науковцям КДПУ в ТРГ міськради спочатку вдалося обстояти власний, науково обґрунтований напрацьований проект зміни топонімів, який був покладений в основу пропозицій ТРГ та подальших рішень Криворізької міської ради. Природно, що у міської влади та, можливо, ближніх до неї кіл було власне бачення мети й результату перейменувань. Тому керівництво ТРГ одразу вхопилося за дуже невдалу, непродуману і помилкову пропозицію одного з учасників Тимчасової групи, що полягала у поділі перейменування на декілька етапів, залежно від політичної чи історичної значущості того чи іншого топоніма. Дуже скоро і сам автор ідеї визнав її помилковість і, здавалося б, питання закриті. Але приблизно у цей же час із схожою пропозицією виступив вже Інститут національної пам'яті. ІНП запропонував змінити урбаноніми, явно пов'язані з російськими топонімами (наприклад, вулиці або площі Московська, Ленінградська, Волгоградська тощо). Одночасно ІНП

закликав не поспішати і уважно поставитися до топонімів, що пов'язані з іменами російських письменників, композиторів та ін. діячів так званої «російської культури», натякаючи, що, «не все так однозначно¹. Пізніше саме це звернення стало тим додатковим важелем, за допомогою якого дерусифікація топонімів в Кривому Розі обмежена так званим «першим етапом», до якого потрапило лише 45-47% топонімів, що потребують зміни.

Також, як виявилось, приблизно для 25-30% топонімів, що підлягали б зміні, у міській владі були власні варіанти. Ці пропозиції були представлені групі науковців КДПУ керівництвом Тимчасової робочої групи під час низки науково-консультативних нарад, яких було п'ять чи шість. Отже, владою пропонувалося: 1) використати в якості урбанонімів повне найменування військових частин і підрозділів ЗСУ та Територіальної оборони; 2) дати деяким вулицям назву державних установ та органів влади (СБУ, НГУ тощо); 3) застосувати в годонімії історичного центру міста назви, запропоновані керівництвом одного з центральних районів; 4) назвати низку центральних вулиць іменами представників одного з народів Кавказу, відомого своєю боротьбою проти московських поневолювачів. Ці

¹ Це звернення-роз'яснення Інститут національної пам'яті, на думку автора цієї статті, було чи то занадто обережним, чи то занадто дивним, щоби не сказати більше. Це помітно ускладнило та уповільнило процеси дерусифікації топонімів в Україні в цілому, давши ефективний інструмент впливу противникам зміни топонімів, різного роду недолугим російськомовним «пушкіністам», адептам «толстоєвського», любителям «великай русскай культури» та іншим таємним прихильникам кремлівського вурдалака.

пропозицій були неочевидні, неоднозначні та викликали обґрунтовані заперечення у нас, науковців.

Особливі суперечки викликали три речі. По-перше, ідея давати вулицям міста довгі назви військових частин з 5-7, іноді й дев'яти слів, що для топонімів річ неприйнятна і недопустима, адже годонім (назва вулиці), агоронім (назва площі) повинні бути зрозумілі, читабельні, легкі для вимови, зрозумілі для слухового сприйняття і та запам'ятовування. Той аргумент, що таким чином місто увічніює пам'ять про подвиг військових частин не є беззаперечним, адже існує безліч інших і кращих способів увічнити пам'ять достойників. Це так звані «місця пам'яті»: назвати так школу, парк, комунальний заклад культури, встановити пам'ятну дошку, барельєф, пам'ятник або пам'ятний знак, заснувати музей або експозицію у вже існуючому музеї, в закладі освіти тощо.

У ході дискусій частину неприйнятних пропозицій вдалося відсікти, а частину нормалізувати до прийнятного рівня. Але, на жаль, далеко не всі аргументи науковців були сприйняті. Більша частина пропозицій, презентованих керівництвом ТРГ, носила відверто політичний характер, тому протидіяти їм силою наукової аргументації було неможливо. Тобто, ніяк. Абсолютно. Не варто також забувати, що науковці репрезентували не самі себе, а Криворізький державний педагогічний університет, який не є суб'єктом політичної діяльності. Науковці КДПУ виконували свій громадський обов'язок, визначені завдання наукового, науково-консультаційного, науково-дорадчого,

суспільно значущого, але виключно неполітичного характеру.

По закінченні роботи, пропозицій Тимчасової робочої групи міськради були винесені на обговорення. Ця частина процесу перейменування була ще більше політизованою, ніж попередня, а, в деяких моментах і скандальна. Тому зараз потребує уваги громадськості, журналістів, активістів та місцевих політиків і лише тільки через певний час, коли відкривуться усі подробиці і будуть доступні усі джерела – уваги істориків. Відтак, у цій статті автор уникає її опису.

В усьому описаному процесі перейменувань 2022 року, усе ж, був один великий позитивний момент: на відміну від 2016 року, коли зміни назв частини вулиць у вже готовому і погодженому проекті були здійснені таємно та свавільно, на цей раз міська влада вдалася до консультацій, діалогу та дискусій з авторами проекту перейменувань та громадськістю та намагалася, принаймні, зовні, діяти відносно демократично.

Отже, на нас чекає на перейменування ще більше як 200 топонімів, пов'язаних із державою агресором. Досвід показав, що місто потребує розробки спеціального документу, який би регламентував процедуру перейменування об'єктів топонімії, а надто роль громадськості, експертів-науковців, процедуру громадських слухань та захищав би результати останніх.

Тетяна Мак,
кандидат історичних наук, доцент;
Криворізькій державний педагогічний університет

ПРО ФОРМИ ОПОРУ В ТИЛУ
(на прикладі дописів в соціальних мережах
історичної спільноти КДПУ)

Відданість історії передбачає слідкування за сьогоденням. В моменти, коли загроза стає фізичною силою тільки консолідація може допомогти відшукати ресурси, що дозволять протистояти.

Історія і вчителі історії. Навіть ті, що тільки на бакалаврському рівні в перші ж дні повномасштабного наступу на нашу країну проявились в активних діях. Ті, що вже мали історичну освіту, всі дев'ять років розуміли, що загроза нікуди не поділась. Найсильніші з них були готові – і зробили це в лютому 2023 року – опинились на передовій.

Допомагати їм – задача тих, хто залишається в тилу.

Перші пости в соціальних мережах, прозові і римовані слова-звернення – це вже історичні документи. Свідчення часу важких випробувань. Рефлексії і формулювання того часу допомагали встояти іншим, давали розуміння, що ти не один, думаєш і намагаєшся опиратись. Історія Криворіжжя воєнного року у віршах і постах 2022-го студентів-істориків і випускників історичного факультету Криворізького педагогічного.

Захар Парацій, III-18

5 березня 2023

Майже 21 рік тому я народився у Кривому Розі. Україна то моя країна!!! Жоден ворог не змусить мене поїхати. Що б там не було, але вибач мамо. Тут я народився, тут і залишусь. Так сталося, що з 2013 року я перестав бути байдужим до Батьківщини. На Вкраїні хай пощезне враг. Хай там верещать ті

московити, що нас треба спасати, але щось я в них не бачу медичної спеціальності. Навіть не буду вибачатись за наступні слова, але для мене більше не існує назви росія, синонім – вічний ворог. Жодних пробачень за ті заплакані материні очі, за тих немовлят, що так і не народилися, за усіх дітей, у яких назавжди в очах залишаться ці події, за жодного померлого українця. Ми переможемо, і будуть інші люди, та й буде інша Україна. Сильна та могутня.

*Слава Україні! Слава українським могутнім Героям!!
Смерть ворогам!!!**

Не дивлячись на те, що в перші тижні вторгнення для студентів були оголошені канікули, кафедра історії ініціювала онлайн-зустрічі зі студентами заради координації діяльності, психологічної допомоги.

Одним з перших віршів, який переслали за згодою авторки однокурсники на заклик кафедри історії ділитись тим, про що думається і пишеться у важкі години, став вірш Марії Лупової. 4 березня 2022 року ми опублікували його на Fb-сторінці спеціальності «Історія».

Марія Лупова, ІІІ-19

я не могу помочь тебе,

я не могу помочь себе.

*мне каждый день безумно больно
смотреть сюжеты о войне.*

пришли сюда вы в 5 утра:

здесь вас не ждут,

мы вам не рады.

зачем бомбишь ты детский дом

и рушишь мирные фасады?

*все пи*уны с телеэкранов*

орут: "мы помогаем им!"

у них в мозгах одна лишь рана —

** тут і далі збережено мову автора*

*мы украинцев истребим.
на самом деле все иначе:
кто к нам с пером — тот от ствола.
и вот картина: мама плачет
над телом сына у гроба.
и то не факт, что будет гроб —
ваш президент все закупил.
полиэтиленовый мешок —
ну, вот такой ваш "русский мир".*

Це прикмета часу. Дівчинка, що зростала у Кривому Розі, навчається українською – звертається до ворога російською, ставить питання, робить висновки. В умовах, коли місто обстрілюється ворожими ракетами.

З'явилися пости-зізнання від наших випускників-істориків.

Євгенія Беляєва (ІГ-10)

16 березня · Instagram ·

20 днів минуло

*Зазвичай вони пролітають із шаленою швидкістю ...
але для України це вічність!*

*Ця весна приносить стільки болю, стільки
страждань та сліз!*

Ми просто зобов'язані перемогти, не інакше!

І я, правда, як ніколи, вірю в нашу ПЕРЕМОГУ!

В наших ЧОЛОВІКІВ!

*PS: ніколи свої пости не писала українською мовою,
але саме цей дуже важко писати російською...*

Інколи після появи вірша – разом з автором ми відкривали, що вірш народився саме в день, коли натхнення було посилене – навіть автором не відразу усвідомленими – історичними шарами. Вірш опублікований автором **Ростиславом Горбуновим** в прощених неділю. Так співпало.

Балада

**Замість листя на дереві
полум'я яскраве,
А в кроні його кістки
гілками струнко встали.**

**Немає ґрунту - живить
прах загиблих коріння.
Зірок на небі нове покоління.
Тільки-но засвітили.**

**Шум вітрів у дерева могутнього
стоганням заволав:
"Аїдове царство - ваш новий Рай!"
Цей біль, що на пісню перетворився,
Про страх, що слову непідвладний.**

**І ви, "брати", ще будете стояти
біля сотень гиблих
Запитайте у їх тіней:**

**"Простите ли Вы нам
наше молчание?"**

Автор:
Горбунов Ростислав,
студент КДПУ,
факультет географії,
туризму та історії,
гр. ІП-20.

**Мовчання і стане
відповіддю для вас!!!**

Вже лютневими днями формувалось в історичному середовищі викладачів, студентів, випускників КДПУ розуміння необхідності створення групи для допомоги фронту. Запити були – на фронті люди, яких ми знали студентами, які в бойових діях здобувають новий досвід. Так була створена волонтерська група «Захисники Істфаку». І в перші дні в ній не тільки формулювались потреби наших захисників, але і з'явилися їх рефлексії, інколи – під час нічної варту зі зброєю в руках.

Дмитро Юрійович (Дмитро Діхтяр, ІП-01)

8 April, 21:35

*Хочу поділитися власним свіжим віршем,
написаним на посту вночі під впливом новин з Бучі,
Маріуполя, Херсонщини...*

*Воля наче та трава, проростає на крові
З нами духи і земля, з нами пращури й Боги
Чорні хмари, буревій, шквал порубаних сердець
Споконвічна боротьба, починає танок смерть
В полум'ї палає люд, клекотить у серцях лють
Демонів війни жнива, не змальовують слова
Бісівщини круговерть, трупи, морок, голод, смерть
Війна білих та орди, на винищування герць
Геноцид, терор, брехня, в їхніх мізах маячня
Суміш болю й перемог, заступа пекла порог
Стерта тонкая межа, цінність вражого життя
Не вартує ні шиша, не копійки ні гроша
Співчуття, полиш, покинь, за майбутнє поколінь
Замість цукру є полинь, вража дичина загинь
І немає вороття, чи життя чи небуття
Не повторюй шлях прийдешніх
Доводь справу до пуття!*

А у відповідь зі сторінок лунали слова підтримки, впевненості попри все.

Даша Журавська (31-19)

24 March, 13:09 ·

Щогодинні "як ти" – найніжніші зізнання в любові, маємо змогу

*допоки змушено хоронимо бійців під загарбницькою зброєю
ваші сльози не змиють крові*

не зашиють рани пусті вибачення у конвертах

я ніколи не боялась війни

бо завжди готова до смерті

о, як же красиво ти погрожуєш, що не буде завтра

тримаю на слові

мені би придумати яким чином дожити хоча би до вчора

а як же прогресивно і терапевтично говорити з нами,

поки розстрілюють жилі будинки,

вирішувати воєнні конфлікти

мирним шляхом і словами.

у бомбосховищі

не видно криваво-настороженого

ніколи-не-мирного неба над головою

виродки, що мовчки спостерігають за ситуацією

як вам таке видовище?

"цього ніколи не буде знову"

і знову усе повторюється

вашими кривавими руками

доводиться писати історію.

Україно, ти моє (серце)

Хіба можна жити без .

З історичної спільноти в перші дні навали загинули два випускника історичного факультету Євгеній Василюк, Михайло Джуно. Непоправна втрата, біль – сила відчуттів у римованих словах.

Анна Миргородская (ІІІ-10)

3 April, 02:39

#янголинанебі

Матуся, мамочко, прости...

Що вже не зможу обійняти!

Я залишився на землі

Тут не один у полі померати!

Нас тут багато побратимів

Лягло за рідну Батьківщину,

За волю нашу і свободу

Віддали ми свої життя!

Ти лиш не плач, моя рідненька!

Уже моя душа на небі!

Тут поряд Бог і все спокійно,

Мені, матусю, дуже тепло...

Тепер тебе я буду з неба захищати,

Приходить щоночі уві сні!

І як в дитинцві цілувати

Обличчя і долоні теплії твої!

Рідненька мамо, все буде добре!

Україна знову зацвіте,

І наші воїни повибивають ту сволоту

З святої української землі!

Багато сильних сподівань справдилося. Саме місто, Кривий Ріг, що перебувало у небезпеці – лінія фронту близька – продовжувало жити, приймати переселенців з окупованих територій. І не втрачати жагу до життя.

МОЄ МІСТО довжиною В ЖИТТЯ

Моє місто...

**Вулиці. Люди. Будинки.
Дороги, що йдуть в нікуди.
Це все міста мого відтінки,
Його образ в серцях... до війни!**

**Сквери. Кав'ярні. Парки.
Вирій шалених вітрин.
Бабусі на лавках. Сварки.
Потік незнайомих машин.**

**Книгарні. Готелі. Школи.
Нагрітий від спеки асфальт.
Ранкові церковні дзвони,
Цікавий газетний шпальт.**

**Ресторани. Ломбарди. Мартіні.
Біг-борди. Пташиний спів.
Галереї. Під'їзди. Картини.
Такий милий дитячий сміх.**

**Лікарні. Вокзали. Пошта.
Тролейбусів тихий гул.
Банки. Контори. Кошти.
Спортивні майданчики. Шум.**

**Заводи. Кар'єри. Шахти.
Сукупність дієвих ідей.
Квартири. Салони. Данте.
Це місто живих людей!**

**Кривий Ріг. Довжина. Простори.
Розбудови. Маршрутки. Мости.
Колорит. Стиль життя. Промови.
Ми чекаємо миру... Живи!**

Автор вірша:
Світлана Анатолівна Дрібас,
кандидатка психологічних наук,
викладачка кафедри
загальної психології,
випускниця історичного
факультету КДПУ
гр. П-05-1

Ярослава Вереша,
студентка 1-го курсу спеціальності «Історія»
факультету географії, туризму та історії;
Криворізький державний педагогічний університет
Науковий керівник: Дробот А.О.,
ст.викладач кафедри історії КДПУ

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН ВОЇНА ЗСУ НА
ПЕРЕДОВІЙ БОРОТЬБИ ПРОТИ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ
(інтерв'ю з бійцем 93-ої окремої механізованої
бригади «Холодний Яр» С. Дерево)

*Борітеся – поборете!
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!
Т. Шевченко*

На жаль, війна в Україні є актуальною темою до цього дня. Конфлікт між Україною та Росією триває з 2014 року і має свої корені в історії обох країн. Вже більше 9 років Україна бореться за свободу, вісім років збройної агресії на Сході, рік повномасштабного вторгнення. Ця війна не залишила байдужим нікого, вона змінила нас, особливо тих, хто вже давно стоїть на захисті країни.

Метою спілкування стало зібрання інформації про стан бійця 93-ої окремої механізованої бригади «Холодний Яр» Станіслава Дерево. Інтерв'ю записано під час нетривалої відпустки воїна, жирним шрифтом виділені питання інтерв'юера.

Станіслав Анатолійович Дерево народився 03 жовтня 1999 року в селі Перше Травня, Криворізького району. Навчався в місцевій школі, після 11 класу вступив до Центру підготовки та перепідготовки робочих кадрів м. Апостолове на професію «Тракторист/машиніст».

Чим ви займались до 24 лютого?

До повномасштабного вторгнення на територію України російських військ був в зоні АТО в спортивній роті, добровольцем. Тримали оборону м. Маріуполь протягом 8 місяців, потім декілька тижнів були вдома, після повномасштабного вторгнення поїхали на північ України до Сумської області. Близько 3 місяців тримали оборону Сумщини, після її звільнення пішли на Харківщину. Після звільнення Харківщини їх бригаду переправляють на Донецький напрям, де і знаходяться до цього часу.

Що найважче в війні?

Важко втримувати тиск з боку противника, утримувати позиції, тиснуть з усіх сторін. Але найважче це втратити свого побратима.

Який настрій серед бійців?

Стабільно. Іноді втомлюєшся, особливо після бою. За всіх сказати не можу, адже у кожного своє ставлення і сприйняття війни. Комусь весело, хтось намагається відволіктись, знімаючи відео, є й такі, хто не розуміючи, що таке війна втрачає контроль над собою в першому ж бою.

Місцеве населення якось допомагає?

Місцеве населення допомагало в Харківській і Сумській області, віддавали останнє в знак вдячності, що звільнили їх від окупантів. Зараз тримаємо оборону славнозвісної фортеці Бахмут. Там місцеве населення ставиться до нас вороже, часто здають наші позиції ворогові і це дуже заважає нашій справі. В Донецькій області нас сприймають як окупантів, а не захисників.

Як ви бачите окупантів?

Вони для мене виглядають як зомбі з фільмів, вони не вмотивовані, а саме зазомбовані, наче не усвідомлюють свої дії. Багато хто з них навіть не чинять опору, просто здаються або ж сидять в підвалах, коли ставимо питання

«чому ви не стріляли?», відповідають, що не хочуть воювати і хочуть спокійно жити. Серед них є багато українців. Найбільше здаються саме «вагнеровці», також, дуже часто, розстрілюють своїх же.

Що відчуваєте, коли вбиваєте окупантів?

Чесно кажучи, нічого не відчуваю. Потім, вже після бою, не можу спати, тому що, як би там не було, але це людина. Людина, яка щойно стояла, в якої була сім'я, робота, друзі в одну секунду її не стало. Здається, що наче це легко просто взяти і вбити, адже це окупант, вбивця, але це дуже важко, психіка просто не витримує. Вони все наступають, ми їх вбиваємо, вони все йдуть і йдуть, дуже важко це все переварити в голові. На словах легко вбивати, але насправді це надто складно. Після війни сто відсотків буду йти до психотерапевта, бо жити з цими травмами нереально.

Чи є вас страх?

Під час самого бою тіло починає труситись, коли усвідомлюєш, що росіяни наступають, що вони поруч. Страх охоплює. Він є. Але коли вже ти вступаєш в бій, збираєш всі сили в кулак, поступово страх відступає. Допомагає розуміння, що поруч з тобою побратими і у вас спільна мета — відбити штурм, втримати позиції. Я не вірю людям, які говорять, що страху взагалі немає. Ті, що кажуть, що вони безстрашні, фактично перші і помирають, бо вони просто йдуть напролом, а це програшна тактика. Просто лоб в лоб неможливо їх відбити.

Після бою нас з хлопцями трясє всіх, через сильний стрес для певного відновлення потрібен час.

Як війна позначилась на здоров'ї?

В листопаді під час бою отримав контузію. І після цієї травми є провали в пам'яті. Багато чого не пам'ятаю. Сильна втома, адже нас не міняють вже дуже і дуже давно.

Що може кардинально змінити ситуацію?

Щось змінити може лише зброяна підтримка, піхотою нам війну не виграти, вона просто не вистоїть перед шквальним вогнем російської артилерії, постійними обстрілами та штурмами. Також потрібні добре підготовленні воїни, які знають свою справу.

Які поради молодому поколінню можете дати?

Не поспішати на війну, вчитися стріляти, надавати медичну допомогу, займатись спортом, загартовуватись, готуватись до війни, ваш час ще прийде. Навчаючись в школі я часто приймав участь в військово-патріотичній грі «Сокіл(Джура)», думав, що мені це ніколи не знадобиться, але доля повернулася інакше.

Наступного дня, після інтерв'ю, Станіслав повернувся до побратимів, проводжали всією сільською громадою, він продовжив захищати наші життя, свободу, наші цінності.

Під час чергового виконання завдання біля Константинівки отримав поранення та чергову контузію. Кожного дня наші хоробрі захисники боронять Україну від московських загарбників. Кожного дня хтось віддає своє життя за нас. Тому ми повинні пам'ятати кожного, хто помертвував своїм життям заради нашого, підтримувати армію донатами, з розумінням ставитись до військових. Воно проходять пекло і потрапляють до раю, аби ми продовжували жити у вільній Україні.

Євгенія Бикова,
студентка 2-го курсу спеціальності «Соціологія»
факультету географії, туризму та історії;
Криворізький державний педагогічний університет
Науковий керівник: Дробот А.О.,
ст.викладач кафедри історії КДПУ

РЕАЛІЇ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (інтерв'ю з криворізьким волонтером В. Головченком)

Волонтерство є невід'ємною складовою життя кожного українця ще з 2014 року. Особливо великого розмаху воно набуло після повномасштабного вторгнення Росії 24 лютого 2022 року. Фіксування даних про військове волонтерство є важливим для історії, зокрема, вони можуть допомогти:

- зрозуміти, які групи суспільства долучалися до волонтерства;
- відтворити роль волонтерів у воєнних подіях;
- зрозуміти, яке було ставлення суспільства до волонтерів;
- осягнути їхній внесок у перемогу;
- вивчити соціальні та культурні аспекти суспільства, в якому відбувалася війна.

Так як зараз ера інформаційних технологій, то найпоширенішим методом накопичення і збереження інформації є запис інтерв'ю на електронний пристрій. У такий спосіб забезпечується глибоке розуміння досліджуваної проблеми, оскільки дослідник може задавати уточнюючі запитання, що дозволяє отримати детальні відповіді. Також інтерв'ю може бути адаптовано до потреб дослідження, включаючи зміну напрямку запитань, якщо потрібно. Проведення інтерв'ю з волонтером забезпечує фіксування тих подій та нюансів, про які не напишуть в офіційних документах.

Мета статті: якомога повніше висвітлити волонтерську діяльність з перших уст – координатора

Міжнародного волонтерського руху #INTERHELPUA в Дніпропетровській області Володимира Головченка [1].

Інтерв'ю проведено 19 березня 2023 року. Запис виконано за допомогою диктофона, вбудованого у смартфон. Текст подається зі збереженням особливостей мовлення опитуваного, жирним шрифтом виділені питання інтерв'юера.

Як усе починалося? Як Ви потрапили до Міжнародного волонтерського руху?

До цього моменту волонтерською діяльністю, АТО-шникам і взагалі всім я допомагав як фізособа, як українець, тоді не було такої важливості волонтерського руху як на сьогоднішній день.

Думка про те, щоб у мене з'явилася волонтерська сім'я, у мене виникла після повномасштабного наступу росіян. У тому сенсі, що один я вже не витягував. Тоді ще не було такої реальної різкої зміни в економіці, логістиці, статусі людей, не було таких колаборацій, багато людей зняли маски, хтось поїхав закордон, хтось залишився тут продавати точки наших дислокацій.

Відкриття Міжнародного волонтерського руху не стосувалося мене взагалі, вони мене самі знайшли. Вони побачили, як ми робимо бомбосховища, блокпости. Я не збирався себе піарити. У 2014 році були виділені гроші на ремонт всіх бомбосховищ. Де вони? Чому ми, як волонтери, це все маємо відновлювати за власні кошти? Чому ніхто на це не звертає уваги? Де тоді ці фінанси? Після цього мене помітили, запросили у Київ, дали волонтерське посвідчення і довіреність, на основі якої я маю право займатися волонтерською діяльністю. Тож волонтери працюють оперативніше і краще, ніж держорганізації.

На Фейсбук-сторінці штабу вказано, що Ви працюєте по Дніпропетровській області. Станом на зараз чи змінилися межі діяльності?

Зараз уже не тільки, зараз працюємо по всій Україні, бо я почав розширюватись і до мене почали приєднуватися волонтери, що знаходяться у Рівненській, Чернігівській, Чернівецькій, Закарпатській, Київській, Херсонській, Дніпропетровській, Львівській, Запорізькій областях, де ми відкрили власні волонтерські точки. Вони отримують офіційні волонтерські посвідчення. Декілька волонтерів поїхали до Польщі, Болгарії, Румунії, Німеччини, то ми вже починаємо працювати з ними там на підставі довіреності, яку ми на них випишуємо. У такий спосіб вони там домовляються, пояснюють, хто ми є і чому нам можна довіряти, показують нашу роботу і люди починають доєднуватися. Але спочатку був лише я один.

Як ваша волонтерська сім'я розширюється?

Люди приходять до мене зарядитися позитивною енергією. Кажуть: «Ви для нас, як іскра». Коли я від'їжджаю на тиждень, то тут все починає стихати. Як тільки я приїжджаю, то всі знову починають працювати, як бджілки. Тобто завжди необхідна подача енергії. Нема подачі енергії – нема направлення. Це як в електриці. У провіднику має бути визначений напрям, якщо в хаос, то воно не дає ніякого чіткого результату. Рух є, а результату нема. Те ж саме: я пропадаю – рух, наче, є, а результат залишається на місці.

Волонтери з інших організацій переходять до моєї організації, бо там є таке поняття «Я – командир», у себе ж я пояснюю: «Один я нічого не роблю». Так, я організую, я мислю, я їджу, я договориюсь, я спілкуюся з фондами, я намагаюся пробити фінансування і т. д., але при цьому всьому ми всі разом у команді.

Військові, які раніше служили, і яким ми допомагали, зараз приходять до нас і стають волонтерами. Я думаю це показник.

Волонтери, які приходять до нашої організації і згодом починають з середини її поливати брудом, красти

і т. д., то вони потім відсіюються, але все одно з часом повертаються до нас. Чому? Тому що в інших організаціях нема такої єдності, згуртованості, любові один до одного, взаєморозуміння, взаємодопомоги і підтримки. Ось, що ми даруємо і один одному і військовим, яким допомагаємо.

Я навіть вже нікого не шукаю – мене самі знаходять. Нещодавно приходили хлопці з пропозицією співпрацювати, адже у них є і кондитерська і інші заклади, тільки потрібна кількість, і воно готові усе пекти та віддавати, бо їх вже багато разів обманювали, багато хто перепродував їх продукцію. Тож цей промінь світла, що я колись ніс сам, зараз ми його несемо усі разом.

Кожного місяця я намагаюся своїх волонтерів балувати. Пробити якісь для них продукти, адже вони працюють. Ми розуміємо, що волонтерство – це добровільний початок, ніхто нам за це не платить, але у будь-якому випадку, навіть на зборах, якийсь набір продуктів я все одно дам. До всіх своїх волонтерів я ставлюсь як до сім'ї.

Ви працюєте для військових на декількох напрямках...

Для мене всі військові однакові. Є деякі штаби, що говорять: «Ми тільки сюди допомагаємо». Як можна розділяти, що ці – свої, а ці – не свої. До нас звертаються РВП, 33 кулеметний, частина 4062.

Але наразі є два основних – Бахмут і Соледар.

Збір коштів проводять волонтери. Кожен має свій напрям. Ми маємо основні напрями діяльності, наприклад, окопні свічки. Вони роблять збори на свої особисті волонтерські картки. Моя задача – об'єднати їх, поставити ціль і задати напрями, на які необхідні ті чи ті речі. Зараз у нас усе структуровано. Я чітко знаю, скільки свічок, бо кожного вечора у спільній групі надсилається звіт, хто скільки зробив. Якщо раніше ми все необхідне для свічок купляли, то зараз парафін і віск нам дають батюшки. Тому зараз збір коштів йде на те, чого нам не

вистачає. Волонтери, що виготовляють окопні свічки, кажуть, на яку суму роблять збір і для чого він необхідний. Після зібраної суми чого робиться фотозвіт, а після купівлі – фото чека. Пізніше весь звіт надсилається до спільної групи: з чого почалося – скільки збрали – скільки куплено. Також я підписав меморандум з Німеччиною, що передбачає щомісячну поставку парафіну і воску. Іноді волонтери вкладають самі свої гроші і не проводять збори. На сторінці Фейсбук усе викладається частково. У першу чергу потрібно звітувати інвесторам. Було багато нюансів, наприклад, на збір генератора. Ми знайшли дешевший генератор і залишалися кошти, які далі використовувалися в іншому напрямку. Деякі починають казати: «От я вам дав певну суму, а ви витратили її не туди і не повідомили мене». Я фізично не можу звітувати перед кожним. Тому ми зробили по-іншому. Зараз збори коштів не проводяться, а робиться так: є кінцева мета і протокол. Зараз на нашому фонді є певна сума грошей. У протоколі прописується з якою метою зібрана нарада, яке питання, скільки грошей зібрано, скільки витрачено, який залишок, куди цей залишок буде витрачений, чим закінчилося, голоси «за» та «проти», хто голова зборів, підписи. Тобто усе вирішується колегіально.

Ми купуємо запчастини на військові машини, ремонтуємо їх і т. д. І платежі, які у нас відбуваються, ми їх надсилаємо у робочу групу.

Наскільки оперативно люди долучаються до зборів?

Було звернення волонтерів у межах акції «Зігрій бійця» за півтори години штаб допоміг Олександрю Косіненку – викладач КДПУ, учасник АТО, наразі має звання майора. Речей назбиралося стільки, що необхідно було замовляти вантажний мікроавтобус. Відправлено за Сумську область.

Коли я кажу, що я відкриваю нову точку видачі гуманітарної допомоги, то за 5 днів вона повністю наповнилася речами.

Якщо мені щось необхідно, то я просто пишу у групу і ніхто вже не сумнівається, що це потрібно саме туди. Якщо раніше мені потрібно було оббивати пороги, з кожним розмовляти, просити і пояснювати навіщо і куди, то зараз вже настільки довіра та повага встановлена, що якщо ми кажемо, що треба, то ні у кого питань не виника. І з усього міста усі згуртовуються, тільки необхідно встигнути сказати "Стоп", бо це не зупиниться.

Чи змінилося ставлення людей до волонтерства з початку війни і зараз?

Так. Усе залежить від того, бомблять нас чи ні. Прилітає ракета – усі одразу біжать, а от постійних волонтерів мало. Також були випадки, коли ми анулювали волонтерські посвідчення, бо людина проникала у нашу волонтерську сім'ю, а потім починала красти, продавати гуманітарку.

Логістична проблема. Як волонтери вирішують?

Нас просто багато. Люди, що бачать мене кожного дня на новій машині, говорять, що я заробляю мільйони, мільярди. Але якщо мені потрібна машина, я дзвону знайомим, які можуть позичити її. Логістична проблема вирішується тим, що ми збираємось, усі поїздки заплановані. Хтось робить смаколики, деякі церкви роблять пиріжки, хтось робить біляші, хтось солодоші, декілька ресторанів роблять лаваш.

Я маю договір з Метінвестом. Можу приїхати набрати плит і відвести військовим. Тільки тепер я сам це роблю. З чого і почалися мої поїздки до військових на їхні точки, бо мене там обманули, там обманули.

Єдине тільки те, що ми їх не виставляємо у пабліках, адже часто відбуваються потім проблеми і обстрілюють нашу машину у час нашого приїзду на точку. Тому під час поїздки залишається тільки один робочий телефон і

напряму руху не оголошується. У мережу викладається звіт тільки по приїзду назад і за умови, що фото зроблено не в тому місці, де знаходиться локація військових.

Які види допомоги найбільше потрібні військовим та ВПО зараз?

Поки холодно, то це звісно свічки, одяг теплий, їжа.

Якщо хтось знаходиться при місті, то це пральні порошки, зубні щітки, пасти, мило і т. д. Якщо ж це збір для військових, що ближче до фронту, то воно туди не піде – там ніде чистити зуби і нічим. Так, можна жувачки, воду відправити. Якщо брати червону, жовту зону, то це привізна вода, теплі носки, грілки, буржуйки, окопні свічки і найголовніше – вологі серветки, але не у великих упаковках, а маленьких, щоб можна було розкласти по кишеням. Сухий душ – також крута тема, але його не купиш у такій кількості за такі гроші.

Щодо їжі військовим на передовій, то насамперед необхідні консерви, але відправляти туди борошно, крупи, заварну каву – це витрата коштів, це нераціональне використання продукту. Якщо люди нам це приносять і я бачу, що у нас залишаються такі продукти, то я дзвоню до військового госпіталю, де є вода, є світло, є де приготувати. Якщо залишається борошно, то у нас є ті, хто роблять смаколики військовим і ми відвозимо їм.

Для ТрО взагалі нічого не потрібно, бо у них усе є, і є де це купити, і у них нема логістичної проблеми.

Якщо говорити за деокуповані території, то туди потрібно дуже багато всього: і будматеріал, плівка для відновлення дахів, дверей, вікон, щоб встановити склопакети це необхідні колосальні витрати, у нас таких грошей нема.

Цілі цього розвитку це будівництво двох міні-заводів з виготовлення SIP-панелей, з яких ми будемо будувати корпусні щитові будинки – швидко монтовані будинки, – для людей, що втратили своє житло. У таких будинках

живе майже уся Канада, Фінляндія, Норвегія і т. д. Тільки у них клімат трохи інший, тому ми будемо розраховувати товщину перестінки так, щоб вона відповідала нашій зміні клімату і температурним режимам.

Не завжди є необхідність вести продукти харчування чи щось інше у деокуповані області. Їм зараз дуже сильно допомагають виділенням коштів. Нам безкоштовно доставляють з Німеччини ліки. Відправляємо також окопні свічки.

Піддони також возимо на деокуповані території, так як це хоч і дешевий, але відмінний будматеріал. З нього можна зробити і паркан, і відремонтувати дах і т. д. Коли ти його розпускаєш – розумієш, скільки грошей економиш.

Тут іноді більше працюєш за самі відносини, за отримання цього щастя, коли ти приїжджаєш і розумієш, що людина радіє таким дрібницям, а для тебе це приємно. Ти зробив уже щось.

Пропрацювавши волонтером більше року, які були найбільші проблеми і складності?

Проблеми були в основному від тих осіб, які судять по собі. Ці особи були і депутати, і робітники виконкома і т. д. Не сказати, що це були сильні проблеми, але було неприємно. Це подання на мене заяв до прокуратури, що я багато чого продаю, заробляю мільйони, що завжди їжджу на різних машинах. Коли подзвонив прокурор, то сказав: «Мені сказали, що Ви будете від мене бігати», я відповідаю: «А навіщо? Я зараз приїду до вас особисто, куди?». Зі мною одразу пішли військові. У прокуратурі сказали, що вони не потрібні. Кажу: «Чому? Давайте послухаємо усіх». Одним словом, я показав усі документи, вони перевірили усю звітність, три дні вони робили ксерокопії, перевіряли. Укінці вони зрозуміли, що це наклеп і необхідно було писати на людей заяву про наклеп за 117 статтею ККУ. Це перше.

Друге – це коли волонтерські організації починають між собою мірятись хто, що, скільки зробив. Це дуже неправильно, оскільки ми робимо одну спільну справу і я завжди кажу на зборах: «Хтось приніс пачку цигарок, а хтось – привіз фуру медикаментів. І той і той зробив однаково добру справу за своїми можливостями. І розцінювати, що цей (хто цигарки приніс) нічого не зробив, бо той фуру привіз – ні. Той просто має знайомих, свої зв'язки, він живе на іншому рівні, а у того є можливість зі своєї пенсії виділити частину грошей». Я помітив: чим менший у людини заробіток, тим він добріший і більш чутливий до всіх питань. Як тільки ми виходимо на рівень людини, що їздить на, умовно кажучи, Maybach – у нього одразу нічого нема.

Дуже багато є типу «волонтерських організацій», які крадуть гроші, що на підставі війни та біди, заробляють на цьому колосальні бабки. Таких я бачу одразу, адже знаю, де яка бригада знаходиться. Я завжди з собою беру одного нового волонтера, щоб він зі мною поїхав до військових. По-перше, перевіряю людину, по-друге, він дійсно бачить, що ми робимо. Інакше зрозуміти, чи хоче він бути з нами у родині волонтерів чи ні, я не можу.

Я знаю всю ситуацію повністю. Я не дивлюся телевізор, я не читаю пабліки, мені вистачає того, що я спілкуюся з військовими. І я повністю знаю, що у них є, чого у них нема, скільки у них їжі. Я сам це все створював, тому знаю, де що відбувається.

Вадим Яшин,
кандидат історичних наук, доцент;
Криворізький державний педагогічний університет

ДЕКОМУНІЗАЦІЯ ТОПОНІМІЇ В КРИВОМУ РОЗІ У 2016 РОЦІ

9 квітня 2015 року Верховною Радою були ухвалені законодавчі акти, що згодом набули загальної назви «закони про декомунізацію». Це чотири закони: «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» (закон № 314-VIII); «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939–1945» (закон № 315-VIII); «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (закон № 316-VIII) та «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» (закон № 317-VIII)².

Метою статті є публікація спогадів та оціночних суджень учасника Робочої групи з декомунізації на Криворіжжі, створеної на базі, на той час, Криворізького педагогічного інституту КНУ. У пропонованій статті частково використано матеріали попередніх спогадів автора, 2016 року. Частина матеріалів була опублікована у дуже вузькому, камеральному виданні мізерним тиражом, тому залишилася невідомою, що й спонукало автора знов звернутися до цієї тематики.

Міська влада, посиляючись то на вибори, що відбувалися восени 2015 року, або, як можна уявити, просто затягуючи час, усіляко уникала початку процесу декомунізації. Це дало можливість групі колишніх промислових та владних посадовців міста, на чолі із,

² Далі в цьому тексті – закони про декомунізацію.

також колишнім, народним депутатом, звернутися до міського голови із власними пропозиціями щодо декомунізації. Пропонувалося переназвати усього декілька вулиць та дати їм імена колишніх керівників металургійного заводу та деяких покійних можновладців. Без сумніву, це була би профанація декомунізації.

Інші пропозиції, були надані від імені міського краєзнавчого музею. Проте, вони також стосувалися лише невеликої частини об'єктів, що підлягали б перейменуванню і, здебільшого, тих, що знаходилися в історичному центрі міста. Відтак, і ці пропозиції не могли бути визнані адекватними. Ставало очевидним, що спроби поодиноких аматорів подолати цю гору є провальними.

Закінчувалися й можливості маневру в міській владі. По-перше, завершилися місцеві вибори, під час яких влада намагалася не робити активних політичних рухів, а, по-друге, із різкою заявою стосовно необхідності виконання закону про декомунізацію виступив голова Дніпропетровської ОДА. У таких умовах ставала реальною загроза часткової, обрізаної, профанованої, фіктивної декомунізації Кривого Рога.

Зваживши на це, у справу включилася академічна спільнота Криворізького педагогічного, на той час – ще інституту. У грудні 2015 року, за ініціативи керівництва інституту та профспілкового комітету, при особистій підтримці проректора Криворізького національного університету, професора Ярослава Шрамка та голови профкому, доцента Людмили Бурман, було створено робочу групу із розробки пропозицій щодо перейменування об'єктів Кривого Рога, що підпадають під дію законів про декомунізацію. До робочої групи було запропоновано долучитися фахівцям в галузі історії, краєзнавства, топоніміки, географії та філології – співробітникам кафедр історичних (всесвітньої історії,

історії України), географічних, філологічних (української мови та літератури). Також до робочої групи увійшов народний депутат першого скликання, пан Микола Коробко, який, на жаль, нещодавно відійшов у Вічність. Включення шановного пана Миколи до складу групи було виявом визнання його суттєвої ролі у політичному житті міста, активної патріотичної, національно-державницької позиції. Майже одразу по новорічних святах комісія приступила до роботи.

Головні підходи щодо декомунізації топонімів були запропоновані професором Ярославом Шрамком на першому засіданні робочої групи. Серед іншого, наголошувалося на максимальному відновленні історичних назв, увічненні пам'яті борців за волю і незалежність України, збереженні і відновленні історичної пам'яті в цілому.

Засідання Робочої групи відбувалися майже щодня, розпочиналися о 9 чи 10 ранку і продовжувалися до 15-17 години із 1-2 невеликими перервами. Більшість засідань відбувалася в приміщенні кафедри фізичної географії і 1-2 рази, у зв'язку із сильним холодом, в кабінеті заступника директора (на той час) інституту.

Перше завдання, яке постало перед робочою групою – це виявлення усіх топонімів міста, що підлягали декомунізації. Років із 25 тому, коли дійсно треба було б проводити декомунізацію, ми б витратили силу часу на пошук усіх назв, але зараз у пригоді стала інформаційна епоха. Завдяки співробітникам Ресурсного центру міста, пошукова частина діяльності Робочої групи була прискорена і полегшена настільки, наскільки взагалі її можна було полегшити і прискорити в наш час. На сайті Ресурсного центру³ вже була зібрана інформація про 1568 вулиць і майданів міста із їхніми

³ UPL <http://krogerc.info/ua/streets/list.html> (дата звернення 31.11.2016)

світлинами, коротким описом, переліком попередніх та історичних назв.

Справа в тому, що масове перейменування вулиць і площ вже відбувалося в Кривому Розі, як і в Україні, раніше. Перша хвиля перейменувань відбувалася у 1920-ті роки і пов'язана із приходом до влади більшовиків, що намагалися увічнити імена своїх ідолів і вбитих під час захоплення влади адептів у назвах вулиць і майданів міста. Під час другої хвилі, що прийшлася на 1930-ті роки, вулиці й площі називалися іменами «сталінських наркомів» та видуманих героїв пропагандистських сталінських казок: фальшивих «стахановців» (народ влучно назвав їх «стаКановцями», маючи на увазі повальну пристрасть цих «героїв», як і самого Стаханова, до горілки — «стакану»), таких же фальшивих або напівфальшивих героїв «підкорення» морів, океанів та хмар. Наприкінці 1930-х років частина топонімів була знову переназвана: спочатку «вірні сталінці» пожерли «вільних лєнінців», потім цих «вірних сталінців» пожерли «найвірніші сталінці», відтак деякі назви довелося змінити.

Після вигнання нацистами у 1941 році більшовиків, топоніми знову змінилися. Ця, хоча і нова, але така ж окупаційна як і радянська, влада, за тимчасових політичних причин виявилася терпимішою до національних проявів. Місцева українська громада, примарно сподіваючись на відновлення національного життя, вітала нові назви вулиць. Так, в Кривому Розі уперше, та ще й в центрі міста з'явилися вулиці Михайла Грушевського, Миколи Садовського, Євгена Коновальця, Марії Заньковецької, Марка Кропивницького, Панаса Саксаганського, Симона Петлюри, Івана Мазепи, Івана Богуна, площа Богдана Хмельницького, Івана Гонти, Івана Франка, Миколи Лисенка, Северина Наливайка, княгині Ольги, Петра Сагайдачного тощо. (Зазначимо принагідно,

що у 2016 році ані Робочій групі (за різних чинників), ані громаді міста так і не вдалося домогтися, щоби у місті з'явилися, зокрема, вулиці С. Петлюри, І. Мазепи, Є. Коновальця, С. Бандери, вояків УПА⁴, тощо).

Після вигнання нацистів і відновлення більшовицької окупації у формі советської⁵ влади, топоніми були частково відновлені та до них додалися 2-3 десятки годонімів на честь назв військових частин та імен загиблих солдатів.

Так зване «розвінчання культу особи» мало наслідком зникнення буквально декількох назв, пов'язаних з іменами Сталіна а також Молотова, Кагановича та інших вищих посадовців, хто якимось незбагненим дивом дожив до смерті «кращого друга фізкультурників». Натомість, вулиці називають іменами тих «вірних сталінців», хто все ж не дочекався смерті советського фюрера позбавилися життя у катівнях НКВС: Якіра, Постишева, Тухачевського, Косіора та ін.

Чергове перейменування почалося у другій половині 1960-х рр., активізувалося в середині 1970-х і поступово зійшло на початку 1980-х рр. Частина вулиць із політично нейтральними назвами (наприклад, Трамвайна, Біжецька тощо) та деякі інші були переназвані на честь советських урядовців, партійних клерків-функціонерів та менеджерів⁶ важкої промисловості: Рязанова (колишня Трамвайна, поч. 1980-х), Олійникова

⁴ Навіть скромна пропозиція дати ім'я Українських Воїнів колишній вулиці Постишева, де знаходиться братська могила воїнів та військомат, виявилася нездійсненною. Тож вулиця була названа іменем одного покійного нардепа, особисті заслуги якого перед містом і Україною потребують уточнення.

⁵ Така назва є точною і її доречно було б застосовувати в науковому дискурсі. Ця влада є чужою для українського народу, відтак має називатися займаним словом, як у європейських мовах, зокрема.

⁶ Так точніше, ніж «керівник важкої промисловості»: одразу зникає ореол видуманих пропагандою «видатних заслуг» банальних менеджерів середньої та вищої ланки.

(колишня Бежецька, тоді ж), Мелешкіна (колишня Бульварна), Галатова (Алтайська), Дімітрова (Нікопольська) тощо. Початок космічної ери також вплинув на топонімію: на карті міста з'явився проспект Гагаріна (Дніпропетровське шосе), вулиця Космонавтів та ін. У другій половині 1980-х виникають декілька нових топонімів на честь криворіжців, що загинули під час агресії СРСР в Афганістані. У 1990-ті та на початку 2000-х перейменування, за невеликим виключенням, майже не було.

Робоча група, між тим, ясно усвідомлювала, що теперішнє перейменування мало стати наймасовішим за весь час і найрадикальнішим: топонімічна пам'ять про тоталітарний режим має згинати там же, де й сам режим. Цим керувалися члени Робочої групи, коли відшукували ті топоніми, які підлягали б декомунізації. Усього таких топонімів, серед яких назви вулиць, площ, скверів та парків, було виявлено 251.

Інше важливе питання, що постало перед Робочою групою, це дотримання принципу відповідності назви особливостям міського об'єкту. Тобто, не можна, наприклад, давати головним вулицям загальноміського значення назви штибу «Квіткова», «Липова» тощо, якщо це не обумовлено історичними або іншими важливими чинниками (наприклад, Унтер ден Лінден – «Під липами», в Берліні). Відповідно, не можна називати маленькі, локального значення міські об'єкти іменами видатних осіб або політичних подій. Цей принцип неухильно дотримувався в роботі. Але на жаль, остаточний, затверджений і введений в дію варіант, був невідомо ким, десь вже поза межами академічних стін, підданий виправленням суто політичного характеру і частково цей принцип було порушено.

Так, Робочою групою пропонувалося назвати проспект Дзержинського проспектом Олександра Поля,

площу Дзержинського, задля збереження локальної тотожності назв, що склалася історично – майданом Олександра Поля вулицю Іллічівську – вулицею Старих Рудників, і це відповідало б принципу історичності: колишній рудник Дзержинського – найстаріший на Криворіжжі і діяльність самого Поля тісно пов'язана з цією локацією.

Утім, проспект Дзержинського отримав кострубату, незрозумілу, напівзкальковану з російської, назву «проспект Героїв-підпільників». По-перше, пам'ять підпільної групи І. Демиденка вже увічнена в назві вулиці, що перетинає пр. Дзержинського. По-друге, слово «підпільний» в українській мові означає дещо, що знаходиться окрай поля (напр. річка Підпільна), а не «подпол» (рос.).

Також вулиця Іллічівська отримала абсолютно ненормальну, з огляду на стан, значення, розташування та історію вулиці назву «Гетьманська». Ця вулиця має стару забудову, частина вулиці на її початку взагалі ледь не напівзруйнована і тому назва «Гетьманська» виглядає просто завуальованим знуцанням над українською історією.

Не вдалося перейменувати і вулицю Мелешкіна на вул. Івана Мазепи: все українське невідомо ким⁷ викреслювалося із пропозицій робочої групи. Зокрема, Робоча група чітко класифікувала площі і майдани (залежно від того, чи є цей простір відкритим чи він обмежений будівлями), але в остаточному варіанті якимось дивним чином жодного майдану не залишилося, тільки площі і це наводить на сумні здогадки.

Публічне обговорення пропозицій робочої групи відбулося 25 січня 2016 року на базі, на той час ще тимчасово Криворізького педагогічного інституту КНУ.

⁷ Насправді, відомо ким. Проте, як кажуть «не на часі».

Аудиторія 218 була заповнена повністю і саме обговорення продовжувалося більше 3 годин. До обговорення було запропоновано презентацію та інтерактивну карту, де можна було побачити локалізацію об'єктів. В цілому, обговорення було активним та місцями бурним. Більшість висловлених пропозицій було у подальшому враховано робочою групою.

Утім, залишалася ще одна «невелика» проблема: як примусити міську владу здійснити декомунізацію в Кривому Розі, базуючись на запропонованому Робочою групою варіанті. Це завдання було вирішене, можна сказати і випадково і не випадково. Але цей невеликий історичний сюжет варто залишити для спогадів його безпосереднім учасникам.

Марія Нікитенко,
науковий співробітник;
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР

МОНУМЕНТИ СКУЛЬПТОРІВ В. ТОКАРЯ ТА О. КАНІБОРА ЯК ВІДПОВІДІ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО КРИВОРІЗЖЯ НА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКУ ВІЙНУ

Культурна спадщина України підвладна змінам, що відбуваються у суспільстві (революції, занепад економіки, війни тощо). Поява нових об'єктів культурної спадщини країни обумовлена відповіддю сучасників викликам сьогодення – як-то розв'язана Російською Федерацією війна проти України в 2014 р. Тому доцільно звернути увагу на нові пам'ятники (статуї), які були створені місцевими скульпторами В. Токарем та О. Канібором (старшим) в Кривому Розі після початку російсько-української війни.

Мета: висвітлити події, які сприяли встановленню монументальних пам'ятників (тривимірних скульптурних повнофігурних зображень) у Кривому Розі в 2016-2018 рр.

Джерельною базою були обрані матеріали фондів міського історико-краєзнавчого музею, публікації у газетах, а також використана інформація з інтернет-ресурсів.

Хвиля демонування пам'ятників В. Леніну та іншим радянським діячам («ленінопад»), що розпочалася під час Євромайдану у 2013-2014 рр., виявилася важливою складовою процесу звільнення свідомості громадян від радянських ідеологічних штампів та слугувала підставою для подальшого критичного переосмислення подій ХХ ст. та історії країни. Гібридна війна, яку розв'язала Російська Федерація проти

України в 2014 р., викликала бурхливі протести в українському суспільстві. У відповідь на окупацію Криму та Сходу України у Кривому Розі знесли та демонтували прокомуністичні пам'ятники: п'ять статуй Володимира Леніна в 2014 р., статую Федора Сергєєва (Артема), бюст Фелікса Дзержинського, бюст Карла Лібкнехта в 2015р. [13], бюст Василя Валявка та статую Михайла Фрунзе в 2016 р. [3].

Після перейменування місцевих топонімів (вулиць, районів тощо), відповідно до Закону України №317-VIII від 9 квітня 2015 р., на постаментах повалених пам'яток встановили нові монументи з бронзи, над створенням яких працював криворізький скульптор Володимир Токар – учень заслуженого художника УРСР Олександра Васякіна. Історія Кривого Рогу пов'язана з ім'ям Святителя Миколая. На його честь були освячені перший дерев'яний храм в 1761 р., перший кам'яний – в 1862 р., та названа одна з найстаріших вулиць у Кривому Розі [9, с. 138]. Вулицю перейменували у 1923 р., храм зруйнували в 1933 р. [9, с. 139]. На місці знищеного осередку духовності Кривого Рогу встановили пам'ятник Леніну в 1957 р. [9, с. 140], який простояв більше половини століття [9, с. 141]. За твердженням В. Токаря, думка про спорудження монументу Миколаю Чудотворцю виникла в нього у 2014 р. Повернення історичної назви вулиці (Миколаївська – Леніна – Свято-Миколаївська) допомогло митцю реалізувати його задум. Повнофігурна скульптура святого була урочисто відкрита у реконструйованому Свято-Миколаївському сквері Центрально-Міського району у вересні 2016 р. [10]. Зміна назви району з Жовтневого на Покровський призвела до

встановлення пам'ятника Покрову Богородиці біля будівлі виконкому Покровської районної у місті ради, у квітні 2018 р. [2]. У Саксаганському районі перейменування вулиці Мелешкіна на вулицю Володимира Великого підштовхнуло до появи нового монументу у місті, зведеному на честь хрестителя Київської Русі князя Володимира на площі Олександра Поля, в серпні 2018 р., та перейменування її на площу Володимира Великого [5].

Спорудження пам'ятників історичним особам, князям, гетьманам, а також засновникам населених місць України стало звичним явищем для суспільства на початку ХХІ ст. Враховуючи дві версії виникнення міста Кривий Ріг (поселення та поштова станція), у місті існують монументи, які ілюструють дані події. Спочатку О. Васякін виліпив перший варіант пам'ятника легендарному козаку Кривому Рогу, засновнику відомого поселення, що знаходилось неподалік злиття двох річок, Інгульця та Саксагані, в 1972 р., до 200-річчя Кривого Рогу [6]. Другий варіант пам'ятника виготовив з гіпсу на замовлення Виконкому Криворізької Міської Ради в 1991 р. Розпад СРСР загальмував подальший процес створення монументу на довгі роки. Гіпсова модель зберігалась у приміщенні ДХШ № 1 (КЗСМО «Художня школа № 1 імені Олександра Васякіна» КМР) [12, с. 129]. Проект чавунної скульптурної композиції козака з конем неподалік Човнової станції у парку імені газети «Правда» (парк імені Федора Мершавцева), у Центрально-Міському районі, зацікавив майбутнього міського голову Юрія Вілкула в 2010 р. [12, с. 131]. В. Токар та В. Зайцев реставрували гіпсову модель, яка з часом

зазнала пошкоджень [15]. Замінили матеріал та локацію. Відлитою з бронзи пам'ятник козаку Кривому Рогу урочисто відкрили біля будівлі Міської Ради в Металургійному районі, в травні 2011 р., до 231-річчя міста [12, с. 131].

Впродовж багатьох років журналістка криворізької газети «Червоний гірник» Тетяна Воронова (1924-2011) лобювала ідею створення пам'ятника останньому кошовому отаману Запорізької Січі Петру Калнишевському (бл. 1690-1803), причетному до визначення місця будівництва поштової станції біля поселення Кривий Ріг. На початку ХХІ ст. краєзнавці обрали для майбутньої пам'ятки локацію неподалік КЗОШ № 17, у Металургійному районі [14]. Перейменування вулиці Харитонова на честь Петра Калнишевського внесло свої корективи. Бронзовий монумент роботи В. Токаря урочисто відкрили в сквері по вулиці П. Калнишевського, у Центрально-Міському районі, в травні 2018 р., до 243-ї річчя міста [1].

Козацтво як фундаментальний історико-культурний пласт України завжди зачаровувало митців, надихаючи їх на створення героїчних образів народних та літературних героїв боротьби за незалежність та національну самобутність країни. В жовтні 2016 р., на свято Покрови Пресвятої Богородиці, відбулося урочисте відкриття бронзового пам'ятника духовному символу українців – Козаку Мамаю. Його локацією став Парк Героїв в Металургійному районі. Автор створеної до 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка скульптури – В. Токар. Ідея була згенерована депутатом Олександром Вілкулом, скульптуру Козака Мамаю планували встановити на

одній з придніпровських круч у м. Канів, але початок війни змінив плани [11].

Інший криворізький автор, Олександр Канібор (старший), задумав створити новий символічний образ українського воїна-переможця, міцного, веселого, симпатичного козака. Свого часу митець отримав визнання від О. Васякіна та інших скульпторів завдяки своїм творам у сквері «Співдружність» у Саксаганському районі [8]. Мрія О. Канібора втілилась у статую Енея, головного героя відомої поеми «Енеїда» Івана Котляревського. Скульптура прикрасила центр житлового масиву Інгулець в серпні 2017 р., до 26-ї річниці Незалежності України. Об'єкт висотою 2,80 м виготовлено зі світлого пісковика. Автор не випадково обрав матеріал, з якого у давні часи пращури українців створили половецьких баб. Висока світла фігура козака привертає увагу та нагадує про історичну спадщину Батьківщини. Пам'ятник скульптора О. Канібора (старшого) в Кривому Розі є першим пам'ятником в Україні головному герою поеми «Енеїда» І. Котляревського [7].

Вслід за О. Канібором (старшим) образ Енея втілив у життя ужгородський скульптор Михайло Колодько. Міні-скульптуру з бронзи встановили на фасаді житлового будинку у м. Полтава. Еней М. Колодька схожий на персонажа з мультфільму «Енеїда», який вийшов на екрани телебачення у 1991 р. [16].

Криворізьких скульпторів приваблюють також герої сучасної України. За ініціативою жителів Кривого Рогу та при підтримці органів Міської Ради встановлено перший монументальний пам'ятник (тривимірне скульптурне

повнофігурне зображення) героям АТО в Тернівському районі, в березні 2016 р. Прообразом центральної фігури скульптурної композиції, виготовленої за макетом В. Токаря, став мінометник-«кіборг» Євген Абросимов (позивний - «Абрикос»), який брав участь у захисті Донецького аеропорту [4].

Сучасне відродження українського мистецтва є відображенням процесу національного самопізнання у складну добу. Війна, яку розв'язала сусідня держава, спонукала українців вкотре звернутися до своєї героїчної спадщини задля зміцнення сил духовних та фізичних. Криворізькі скульптори В. Токар та О. Канібор (старший) гідно відповіли на виклики життя, створили нові монументи, що зображують історичних осіб та героїв, народних, літературних, сучасних.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. В день рождения Кривого Рога открыт памятник последнему кошевому атаману Петру Калнышевскому – основателю почтовой станции Кривой Рог. *Червоний гірник*. 2018. №37 с. 2.
2. В Кривом Рогу вместо памятника Ленину установили статую Богородицы. *Пульс*. 2018. №15 с. 3.
3. В нашем городе не стало еще двух революционеров (фотофакт). *Пульс*. 2016. №8 с.3.
4. В Україні відкрили перший пам'ятник воїнам АТО. *Українська правда*. URL: [www.pravda.com.ua /news/2016/03/20/7102685](http://www.pravda.com.ua/news/2016/03/20/7102685)
5. Дважды переименованная. *Пульс*. 2018. №44 с.4
6. Каталог. «Александр Васякин». Кривой Рог. Криворожская городская типография. 1975 г. КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН-11889/Х-417.

7. Крамаренко Н. Скульптор Александр Канибор: «Еней – парубок моторний и по жизни победитель!». *Домашняя газета*. 2017. №36 с. 7.
8. Крамаренко Н. Скульптор, художник Александр Канибор: «Вдохновение приходит к тому и туда, где его ждут!». *Домашняя газета*. 2018. №21 с. 6.
9. Рукавицин И.А. Исторический путеводитель по Почтовой (1917-2017) / Под ред. Ищенко Н.И. Київ, Книга-плюс, 2017. 168 с.
10. Святителю отче Миколаю, моли Бога за нас! *Домашняя газета*. 2016. №37 с. 1.
11. Скіданов В. На Покрову місто прикрасив новий пам'ятник легендарному козаку Мамаю. *Червоний гірник*. 2016. №75 с. 24.
12. Степаненко А. Дев'яносто страниц из жизни Александра Васякина / Кривой Рог : ПП «Рута» – Житомир, 2016.
13. Степаненко А. Памятники – это от слова память. *Червоний гірник*. 2015. №13 с.4.
14. Сумской Н. Народный депутат Украины Юрий Кармазин: «Следующим пам'ятником, который я приеду открывать в Кривом Роге, будет памятник его основателю Петру Калнышевскому». *Домашняя газета*. 2005. №29 с.7.
15. Тесленко А. Володимир Токар. *Саксагань*. 2017. №2 с.35.
16. У Полтаві з'явилася перша міні-скульптура. *Укрінформ*. Мультимедійна платформа іномовлення України. 18.04.2018. У режимі доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/2444033-u-poltavi-zavilasa-persa-miniskulptura.html>

Анастасія Ярошевич,
завідувач філіалу
«Музей-квартира художника Г.І.Синиці»;
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР

НАЦІОНАЛЬНІ МИСТЕЦЬКІ ІДЕЇ Г. СИНИЦІ У МОНУМЕНТАЛЬНИХ МОЗАЙКАХ ЙОГО ПОСЛІДОВНИКІВ

Середина 1960-х рр. була часом плідної творчої співпраці зрілого художника, учня бойчукістів Григорія Івановича Синиці (1908-1996), та митців молодшого покоління – Алли Олександрівни Горської, Галини Олександрівни Зубченко, Віктора Івановича Зарецького та Григорія Дмитровича Пришедька. Цих митців різних поколінь об'єднали монументальні проекти у м. Донецьку. На той час в них не було достатнього досвіду роботи у галузі монументального живопису – молоді художники мали у доробку кілька проєктів, серед яких знищений вітраж для шевченківського університету у Києві, а Г. Синиця працював у галузі монументально-декоративної оздоби споруд, проте був пов'язаний не з живописом, а із виготовленням архітектурно-художньої теракоти на київському заводі «Керамік». У підсумку у Донецьку митці разом виконали роботи з декорування екстер'єру школи № 5 та інтер'єру ювелірної крамниці. Керівником обох проєктів вважається Григорій Іванович. У подальшому творчі шляхи художників розійшлися і вони продовжили працювати над монументальними творами без нього, а пізніше трьома окремими групами. З цього приводу А. Горська писала до Г. Синиці: «На літо робите інтер'єр, де буде працювати хлопець Шкарапута – ви нас ізолюєте...» [5, арк. 1].

Загалом робота над донецькими мозаїками мала незаперечний вплив на творчість усіх художників. Тоді завдяки Г. Синиці вирішення отримали питання синтезу архітектурної будови та її оздоби, а також співіснування архітектури і середовища як «єдність кольору архітектури з природнім кольоровим оточенням» [4, арк. 57]. Художник спонукав однодумців до сприйняття монументальних творів як засобу естетичного виховання насамперед у національному дусі, у чому бачив громадський обов'язок митця [3, арк. 4]. Проте формальні якості монументальної оздоби завжди залишались першорядними. Працюючи у Донецьку, Г. Синиця вивів власне розуміння «сучасної архітектури – народної за кольором і пов'язаної з природою». Аналізуючи роль кольору в архітектурі, він орієнтувався на єдність кольорового рішення архітектурного ансамблю. Наголошував на тому, що окрема кольорова пляма в архітектурі не означає її «народності», оскільки «в народному мистецтві кольорова пляма виступає в єдності з іншими». Відповідно «архітектурні кольорові величини мусять бути поєднані з величинами кольорового оточення». Так у монументальних проєктах бригади Г. Синиці відчувається врахування кольорових особливостей неба, рослинності, суміжних будівель [3, арк. 6].

У другій половині 1960-х років подружжя художників Г. Зубченко та Г. Пришедька продовжили працювати над інтер'єрними мозаїками у Маріуполі без Г. Синиці, але консультуючись із ним. Спочатку разом із А. Горською та В. Зарецьким, а згодом окремо. У підсумку було створено кілька інтер'єрних панно – дві інтер'єрні мозаїки «Дерево металургів»

(«Дерево життя») і «Боривітер» (робочі назви: «Птах Еллади», «Птах Мрія») для маріупольського ресторану «Україна» та самостійно в інтер'єрі гастроному «Київ» панно «Квітуча Україна». Не зважаючи на розрив творчих зв'язків з Г. Синицею, у цих творах збереглась вірність мистецьким принципам розробленим у співпраці з ним, про що красномовно свідчать втілені в життя монументально-декоративні образи. Загалом у донецьких і маріупольських монументальних роботах домінує декоративно-монументальна форма, кожен елемент якої є змістовним. Орієнтуючись на зв'язок сучасного вітчизняного мистецтва з язичницьким, Г. Синиця та його однодумці шукали можливості спадкоємності минулого і теперішнього. Вони намагались проникнути у світосприйняття сучасної людини та виявити особливості еволюції її психоповедінкових архетипів як представника українського етносу. Через використання народних символів і звернення до міфічних сюжетів шістдесятники йшли до легкості сприйняття зображень глядачем, пробудження національних почуттів. Таким чином, національно-нонконформістський монументалізм середини 1960-х років тісно пов'язаний з інтерпретацією традиційних сюжетів, образів, мотивів, символіки форм і кольорів.

Після маріупольських проектів у 1970-ті роки Г. Зубченко та Г. Пришедько працювали над мозаїчним оздобленням споруд у столиці України. Київські мозаїки так само зберігають розроблені у Донецьку разом із Г. Синицею принципи. В них реалізована характерна художня мова і схожа композиційна та кольорова структура, декоративність форм. Колорит побудований на чистих контрастних барвах втілює принцип

єдності протилежних кольорових і тонових сполук. Київські мозаїки, так само як і попередні, являють собою не площинне зображення, а рельєф із мозаїчним покриттям, проте вони менш розмаїті за фактурою і текстурою через відмову від застосування керамічної плитки. У той час подружжя митців також продовжували консультативно співпрацювати з Г. І. Синицею.

Найбільш рання за часом виконання серед київських – композиція «Рух» на фасаді палацу спорту при Академії наук. З інтерв'ю авторів газети «Молода гвардія» відомо, що створення ескізів мозаїки відбувалось під керівництвом Г. Синиці. Митці наголосили, що «в роботі над ансамблем вони успішно продовжують і послідовно розвивають принцип донецьких мозаїк, принципи звернення до джерел українського народного мистецтва, глибокого і уважного вивчення творчості сучасних народних майстрів» [1]. Хоча мозаїка присвячена темі спорту, проте насичена традиційними фольклорними символами. Їй притаманна поліконтрастність кольору, форми, руху і тону. Кольорова виразність та багата гамма відтінків – це результат попереднього досвіду. Загалом мистецтво Г. Синиці, Г. Зубченко і Г. Пришедька споріднює тяжіння до криволінійних ритмів, гнучких пластичних форм, симетрична будова композиції близька до фольклорної [2, с. 17]. Їх твори вирізняє чітко виражений, домінуючий колоподібний рух, дуго- та кільцеподібні лінії і колоподібні площини, котрі виступають об'єднавчим компонентом. Ці риси характеризують усі мозаїки виконані Г. Зубченко та Г. Пришедьком. Проте між попередніми і київськими проектами є відмінність – переорієнтація на сучасність. Міфічні сюжети поступились відображенню

теперішнього і майбутнього, що характерно для радянського мистецтва загалом. Тематичні зміни вплинули на відмову від архетипу та символу як змістовної основи композиції.

Серед київських творів знаковим є панно Інституту ядерних досліджень «Ковалі сучасності», що розкриває характер еволюції їх творчого методу. Масштабна горизонтального формату композиція займає всю площу стіни фасаду і демонструє контраст загальної симетрії мас із динамікою та протистоянням двох рухів – спрямованих від центру до країв формату кіл, дуг та променів, які символізують енергію атома й організують тло, створюють рух, що контрастує з рухом двох чоловічих фігур – «приборкувачів атома», спрямованих на противагу до центру. Такий взаємозв'язок основних елементів і тла підкреслює декоративність та єдність зображення, організує загальну динаміку. Ідейну напругу посилює контраст форм вирішених на протиставленні рельєфу і контррельєфу, барв і тону.

Монументальні роботи Г. Синиці та його соратників, починаючи з мозаїк Донецька і до київських, явили собою формування і розвиток української колористичної школи монументального живопису, саме за відродження якої Григорію Івановичу було присуджено Національну премію імені Тараса Шевченка.

В цілому київські мозаїки Г. Зубченко та Г. Пришедька при спільності загальних формальних якостей поступаються донецьким і маріупольським через певну еkleктичність прийомів та втрату тієї ідейно-змістовної глибини, що була притаманна попереднім творам. Так, в них на одному рівні співіснують монументальні і станкові риси, майже

реалістичний об'єм та відмова від нього. Тяжіння до реалізму у передачі деталей контрастує з загальним умовно-декоративним рішенням. Незважаючи на це монументальні панно Г. Зубченко і Г. Пришедька є важливим етапом розвитку художньої концепції колористичного живопису Г. Синиці.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Казаков Г. Сонячна мозаїка. *Молода гвардія*. 1970. № 111 (2503).
2. Міщенко Г. Що таке національна форма. Стаття друга. *Образотворче мистецтво*. 1997. № 3-4. С. 16-19.
3. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтв (ЦДАМЛМ). Фонд 1165. Особовий архів Алли Олександрівни Горської. Опис. 1. Спр. 37. Записи А. Горської творчого характеру та обговорення виставок. 1965. 93 арк.
4. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтв (ЦДАМЛМ). Фонд 1165. Особовий архів Алли Олександрівни Горської. Опис. 1. Спр. 41. Нотатки творчого характеру А. Горської. 1960-ті рр. 79 арк.
5. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтв (ЦДАМЛМ). Фонд 1165. Особовий архів Алли Олександрівни Горської. Опис. 1. Спр. 54. Лист А. Горської до Г. Синиці. б/д 1 док./ 2 арк.

Андрій Чубенко,
головний зберігач фондів;
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР

МИКОЛА МИКОЛАЄНКО: ДОЛЯ ПОЕТА

Сьогодні, під час збройної агресії РФ, яка ще раз довела тезу щодо протистояння імперської Росії/СРСР та України, на нашу думку, буде доречно згадати про долю одного з наших земляків, який за життя повною мірою відчув на собі усі негативні риси радянського тоталітаризму. У фокусі дослідження – спогади про події початку 1930-х років Миколи Антоновича Миколаєнка (1919-2019 рр.) та подальша доля поета.

Мета роботи – проаналізувати спогади Миколи Миколаєнка як джерело з вивчення важелів тиску радянської тоталітарної системи на всі верстви українського суспільства.

Завдання:

– дослідити особливості Голодомору на Криворіжжі через призму вражень хлопчика-підлітка;

– визначити ставлення М.А. Миколаєнка до подій початку 1930-х рр.

У процесі дослідження використано матеріали, що зберігаються у фондах КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР.

Микола Антонович Миколаєнко народився 5 грудня 1919 року у с. Мар'янівка на Криворіжжі. Родина була багатодітною – семеро дітей, з яких до повноліття дожило п'ятеро, але не бідною. Тримали худобу, дядько – брат батька – мав млина. Майбутній поет згадує про свої дитячі роки, що прийшлися на часи НЕПу, з теплотою: «Люди почали будувати

собі хати, відбувалося багато весіль, позодягаються по-святковому, намиста багато в жінок, на голові вінок – краса, все таке святкове, радісне» [10, с. 73]. Період колективізації у хлопчачій пам'яті залишився таким: «А як настали сози («спільний обробіток землі»), колгоспи, зразу стало у селі тихо, жодних танців, співів. Усе мертво. Потім почалося – там у дворі нікого не чути, тут нікого не чути. Одних вислали, других розстріляли» [10, с. 73]. «Дядька по мамі – Бурлаченка Петра – розкуркулили. За що? За те, що він мав декілька коней. Таку нього сім'ї нараховувалося тринадцятеро осіб! Йому треба було увесь цей колектив годувати. І вчити. Усі вони старалися, недосипали, і вночі і вдень працювали – і ось їм шана: розкуркулити, все забрати, загребти» [10, с. 70]. Сім'ю вислали, молодших дітей забрали до себе Миколаєнки. «Все відібрали у людей: не тільки жито, пшеницю, а й горох, буряк – усе, що було на господарстві» [6].

Що таке голод, Миколаєнки знали, саме він став причиною смерті їхньої старшої доньки Олени у 1921 році [10, с. 69]. Саме тому хлібороб Антон Миколаєнко ще у 1930 році залишив землю і влаштувався на роботу в один з криворізьких кар'єрів, завдяки чому отримав паспорт. Пізніше працював на заводі «Комуніст» слюсарем, водієм вантажівки на спорудженні «Криворіжсталі». Перед війною – головний механік заводської автобази, загинув 23 березня 1944 року при форсуванні Південного Бугу [1, с. 5].

Сім'я, що залишилася у колгоспі, голодувала: «Мама плаче, ридає, не знаю, мовляв, чим вас завтра годувати. Йдемо шукати, де який корінь, де лоза, де з вишні можна гілочку зірвати на чай. Шукаємо дикий часник, пасльон, акацію, траву» [6]. «Я вже й не пам'ятаю, що воно каша чи пироги» [7]. Отже, життя мар'янівців,

змушених виживати під час спровокованого владою голоду, перетворилося на боротьбу за виживання.

У вірші «Біди узор – голодомор» автор напише:

Благословенні будьте, ховрашки

І кропива, і молочай в ізворі,

Ви рятували нас у час тяжкий

Кривавого, мов кат, голодомору [5, с. 27].

Зі спогадів: «...ходили виливати в степ ховрахів, але в селі людей багато – скоро й ховрахів не стало, а потім половили та поїли всіх котів і собак. Пам'ятаю, як арештовували за колоски. Осінь. Уже скошене поле. Пошукаєш, знайдеш жменьку, заховаєш і несеш. Перестривають: «Що несеш?» У дітей одразу одбирали. А дорослих арештовували і судили. Згодом Сталін видав наказ арештовувати і дітей з 12-ти років» [8, с. 98]. Ці спогади тринадцятирічного підлітка – учасника подій – ще раз засвідчують злочинний характер спланованої вищим керівництвом СРСР трагедії, адже людей карали за збір того, що і так раніше залишалося на полі. Промовистим також є твердження автора про кримінальне покарання для дітей з дванадцяти років у країні, в якій одним з наративів проголошувалося щастя дітей.

У селі пішли чутки про випадки людоїдства: «Тиша у Мар'янівці настала – страшно вийти з дому. Не можна було вийти дітям – боялися. Мати застерігала: «Ти що, не ходи! Тебе піймають, з'їдять!» [10, с. 73].

Маленький Микола розумів, що вижити в таких умовах буде надзвичайно важко. Тоді він, п'ятикласник Лозуватської школи, вирішив добиратися з Мар'янівки до батька у Кривий Ріг.

«Я через Глибоку балку пробирався, ту, де людей ловили і з'їдали. І я вночі прийшов до Кривого Рогу, на рудоремонтний завод. Кажу вахтерові на прохідній: я – син Антона Миколаєнка, якщо такого знаєте, позвіть. Батько прибіг, трясеться: що? Якби ви бачили того батька. Він перелякався, що я єдиний живий остався. І він мене вже не відпустив, я жив з ним. Спали на одній койці...» [7].

Пізніше Антон Юхимович забрав до себе усю сім'ю. Саме в цей час відбулося велике розширення будівництва «Криворіжсталі». Для робітників будували приміщення: «Жили в бараці, побудованому з очеретяних матів, батькові дали кухню і одну кімнату, в якій стали жити сім чоловік сім'ї, та ще й батькові брати приїхали, і стали жити всі разом» [8, с. 98].

Микола вчився у 15-й школі, в якій після війни стане завпедом (завідуючим педагогічної частини). Ще при ньому у молодші класи прийняли майбутніх підпільників – членів підпільної групи Миколи Решетняка. Саме про них він напише повість «На лінії вогню», яка вийшла окремим виданням у 1956 році в київському видавництві «Молодь» та була перевидана у 1963-ому у дніпропетровському «Промені» [4].

За спогадами, у місті життя було нелегким: «Був барак – великий, там всі такі довгі бараки були, і в тому бараці розмістилася їдальня для робітників. Був там відсік для ІТП – інженерно-технічних працівників. Це були іноземні інженери. І наші, яким давали пайок в їдальні. І вони залишали на столі голівки від з'їденої тюльки. То я охотився за тими голівками. Приношу додому, мати варить щось з них на всіх. А ще мене виручали машини, які возили макуху, тобто спресовану лузгу сонячну – після того, як олію вичавили. Залишаються такі круглі

або квадратні плити. Ото я, бувало, стою на повороті і чекаю. Ледь машина уповільнила швидкість – я стрибаю, хапаю макушину і – драпа додому, біжу, щоб нагодувати сім'ю!» [10, с. 71]. «...мати плаче: «Сину, ти ще на день нас врятував. Ще день проживемо якось з макухою» [6].

На все життя підліток запам'ятав уроки виживання. Він своїми очима бачив випадки голодних смертей: «Бачив я і трупи. Якось зі столовки вийшов, нахапавши тих головочок, і хочу швидше їх донести до дому, а бачу – тітка йде попереду. Раз – упала. Я до неї – а вона вже мертва» [10, с. 72]. Тому не дивно, що головною мрією майбутнього поета було наїстися досхочу, і після закінчення сьомого класу він вирішив іти працювати продавцем хліба [6]. Завадив батько, який сказав: «Знаєш, сину, на тебе у мене вся надія, я хочу, щоб ти вчився, бо я не знаю, встигнемо ми вивчити менших чи помremo» [8, с. 98]. Микола продовжив навчання, а 10-й клас закінчував в одній з кращих в Україні СШ № 16, що відкрилася у 1935 році на Соцмісті. В цій школі він після війни стане директором, саме тут його вчителем був Юрій Маркович Козаченко – майбутній керівник підпільної групи, пам'ять про якого учень проніс через усе життя. Він став головним героєм повісті Миколаєнка «Так зливаються ріки», опублікованій у «Промені» у 1963 році [1, с. 7-8].

Родина вижила. Микола Антонович закінчив з відзнакою Запорізький педагогічний інститут, Горьківське зенітно-артилерійське училище, захищав небо у підрозділах ППО в роки Другої світової війни. У 1946 році, після демобілізації, повернувся у Кривий Ріг. Завпед, директор школи, у 1953-1960 роках – головний редактор «Червоного гірника». При ньому він почав

виходити великим форматом, з'явилися культурологічні огляди, більше місця стали виділяти місцевим літераторам та оглядам мистецького життя Кривого Рогу. Вийшов перший збірник поезій (Тепловій. К.: Радянський письменник, 1956), Криворізький театр у 1958 році поставив п'єсу «Мар'яна», у Дніпропетровському книжковому видавництві у тому ж 1958-му опубліковано збірник оповідань для дітей «Ксана». Потім – посада головного редактора видавництва «Промінь», з 1963-го – головний редактор художніх програм обласного телебачення [2]. З видавництва Миколаєнка звільнили за наказом секретаря ЦК Іллічова за «повернення до сталінізму»: він, як головний редактор видання «Дніпропетровська область у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років», допустив публікації документів з привітаннями «вождю народів» від жителів Дніпропетровщини [1, с. 9]. Після цього опального поета перестають друкувати, за майже 30 років – лише збірник публіцистики «Береги твого щастя» (Дніпропетровськ: Промінь, 1970) та невеличка детективна повість для дітей «Криївка на антресолях» (збірник «Особое задание», Дніпропетровськ, Промінь, 1987) [9, с. 179]. Лише з настанням Незалежності поет отримав змогу донести до читачів свої твори. До речі, остання його збірка віршів «Наболені слова» з творами 2017-2018 років вийшла у дніпровському видавництві «ЛІРА» у кінці листопада 2019 року, вже після смерті поета, який пішов з життя 17 листопада 2019 року, менше місяця не доживши до 100-річчя [3].

Події Голодомору Микола Антонович пам'ятав завжди. Він говорив: «Не вірять деякі люди, що був Голодомор, хоч кілок

теши. А це було. Мені воно болять і досі, і досі соромно, що я вижив, а скільки людей повмирало. Молоді люди, діти» [6]. Голод для нього – цілеспрямована акція по знищенню українців: «Я гадаю, голод був не причиною, а наслідком, наслідком системи. Я думаю, що то була система на винищення душі в людині, коли оболонка залишалася, а душі – нема. Вичавлювали, витравлювали, вишкрібали з людини основу. Це був «час незнаних інквізицій», як я написав в одному з віршів» [6]. Він, справжній патріот України і палкий захисник рідної мови, ледь не єдиним з сім'ї зберіг родове прізвище: «У одного в мене в паспорті записано «Миколаєнко», а рідна моя сестра записана «Ніколаєва», брат – «Ніколаєнко». Занедбана, доведена до абсурду орфографія. Так само, як і понівечені людські долі. Отож бо при Сталіні страждали не лише люди, а й їхні прізвища» [2, с. 5]. Можливо, саме свідомо громадянська позиція письменника призвела до того, що його рішенням наділеного владою члена партії усунули від улюбленої справи та відсторонили від видавництва.

Свавілля партійних функціонерів, придушення усього по-справжньому українського (достатньо згадати дніпро - петровчанина Ватченка і «Собор» Олеся Гончара!) – ось ті випробування, через які проходила українська культура під крилом «старшого брата». Тому сьогодні, у часи страшних випробувань, потрібно пам'ятати уроки минулого, щоб запобігти повторення їх у майбутньому. Лише власна національна ідея зможе дати Україні можливість заявити про себе у світі як про самостійну державу, що сама вирішує своє майбутнє, а не як про провінцію Росії/СРСР – культурну та економічну. Микола Антонович палко вітав Незалежність, підтримував поетичним

словом події Майдану та АТО/ООС, до останнього дня вірячи в Україну, бажаючи їй нарешті визначитися з вибором майбутнього і ввійти в сім'ю європейських народів.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Гусейнов Г. Роки і долі (машинопис). *Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КДФ-12325.* 18 с.
2. Енциклопедія Криворіжжя: 230-річчю з дня заснування Кривого Рогу присвячується. – У 2-х т. / Упорядник В. Бухтіяров. Кривий Ріг: ЯВВА, 2005. Т. 2. С. 111.
3. Миколаєнко М. Наболені слова: Поезії. Дніпро: ЛІРА, 2019. 92 с.
4. Миколаєнко М. Приречені до вічної юності (Як писалася повість «На лінії вогню»). Машинопис. *Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КДФ-12327.* 7 с.
5. Миколаєнко М. Українські джунгли: Поезії. Дніпро: ПП «Ліра ЛТД», 2008. 96 с.
6. Рацибарська Ю. Найбільша мрія була – зробитися продавцем хліба. *Промінь Просвіти.* 2012. № 22. С. 3.
7. Рацибарська Ю. «Мати застерігає: піймають тебе, Миколо, то з'їдять» – свідок Голодомору. *Промінь Просвіти.* 2013. № 21. С. 2.
8. Рибалко І. Стихія філософської зажури і життєвої мудрості. *У сядві Замцерли: Збірник публікацій про поезії Миколи Миколаєнка до 90-ліття поета / Упорядник Ю. Родіонова.* Дніпро: Герда, 2010. С. 96-116.
9. У сядві Замцерли: Збірник публікацій про поезії Миколи Миколаєнка до 90-ліття поета / Упорядник Ю. Родіонова. Дніпро: Герда, 2010. 181 с.
10. Чабан М. Як це було? Голодомор 1932-1933 рр. *У сядві Замцерли: Збірник публікацій про поезії Миколи Миколаєнка до 90-ліття поета / Упорядник Ю. Родіонова.* Дніпро: Герда, 2010. С. 68-74.

Олександр Мельник (молодший),
науковий співробітник;
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР
(Тернівський філіал)

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ЖІНОК НА КРИВОРІЖЖІ У СВІТЛІ СТАТИСТИКИ (1920-1953 рр.)

З початку утвердження більшовицького режиму масові каральні заходи проводились як з чоловічим, так і з жіночим населенням. Питання статистичної характеристики репресій в межах сучасного Криворізького району (колишні Криворізький, Софіївський, Широківський та Апостолівські райони) залишається невирішеним. Розгляд цієї проблеми дозволить чітко визначити основні тенденції політичних гонінь. Також стають зрозумілими наслідки діяльності карального апарату на Криворіжжі.

З огляду на сучасний розвиток історичної науки важливим є висвітлення раніше неопрацьованих даних для більш чіткого усвідомлення результатів радянського терору на Дніпропетровщині. Розкриття основних показників щодо репресій жінок на Криворіжжі ще не робилося.

Наявність численної бібліографії вказує на великі досягнення у питанні дослідження феномену репресій в УРСР. Зокрема, у праці С. Білоконя, де наводяться дані про політичні переслідування людей у Дніпропетровській області, періодично згадується і доля жінок [1]. Також М. Івницький розкрив проблему арештів жіночої статі в зазначений період [2 с.74, 93]. Трагічні сторінки в історії краю висвітлені в науковій розвідці

В. Іваненка, Л. Прокопенка та Р. Терещенка, де наводились основні тенденції, статистичні дані та етапи переслідувань в регіоні [3, с.211]. Слід виділити дисертацію і дослідження О. Кісь, яка розглядає умови життя жінок в часи сталінської внутрішньої політики [4]. Вивченням статистики злочинів силових структур на Криворіжжі в період 1920-1953 рр. займався О. Мельник (старший), що навів отримані результати в «Історичній Енциклопедії Криворіжжя» [5, с.530].

Головним джерелом даних при створенні статті обрано двотомник «Реабілітовані історією. Дніпропетровська область», виданий у 2008 році. Ці збірники включають біографічні довідки про репресованих громадян Дніпропетровщини. Для аналізу залучені дані на осіб жіночої статі, які проживали на час арешту в межах сучасного Криворізького району.

Зауважимо, що статистичній обробці піддано матеріали на осіб, слідство у справах яких вели місцеві органи державної безпеки. Такі масові покарання, як висилка, здійснювались в адміністративному порядку. Так, наприклад, тільки в березні 1930 р. з Криворізького округу було вислано 1168 сімей (5747 осіб) [5, с.530]. Рішення про це приймалось Криворізьким окрвиконкомом, а згодом Дніпропетровським облвиконкомом. Внаслідок цього, справжня кількість репресованих, в тому числі й жіночої статі, поки залишається невідомою.

Для статистичної обробки взято 199 карток жінок різних національностей, що проживали на території сучасного Криворізького району і репресованих у 1920 - 1953 рр.. Згідно

з даними таблиці 1, бачимо, що найбільша кількість засуджених припадала на жінок 1900-1919 рр. народження (123 особи), що склало 61,8% від загалу. Є випадки затримання як пенсіонерів, так і молоді. Наприклад, у 1946 р. на 5 років у виправно-трудоному таборі (ВТТ) була засуджена сімнадцятирічна учениця школи №25 Ганна Розванова за звинуваченнями в антирадянській агітації.

Рік народження	Кількість	%	Рік народження	Кількість	%	Рік народження	Кількість	%
До 1880			1897	3	1,5	1914	4	2
1881	1	0,5	1898	5	2,5	1915	4	2
1882	1	0,5	1899	2	1	1916	3	1,5
1883	2	1	1900	3	1,5	1917	3	1,5
1884	1	0,5	1901	5	2,5	1918	5	2,5
1885	1	0,5	1902	10	5	1919	6	3
1886	1	0,5	1903	7	3,5	1920	4	2
1887	2	1	1904	9	4,5	1921	5	2,5
1888	1	0,5	1905	8	4	1922	5	2,5
1889	-	-	1906	10	5	1923	6	3
1890	1	0,5	1907	6	3	1924	6	3
1891	1	0,5	1908	6	3	1925	5	2,5
1892	2	1	1909	5	2,5	1926	2	1
1893	1	0,5	1910	9	4,5	1927	3	1,5
1894	4	2	1911	6	3	Невідомо	1	0,5
1895	3	1,5	1912	9	4,5	Загалом	198	99,5
1896	5	2,5	1913	5	2,5			

Табл.1 Статистичні дані жінок жертв репресій по рокам народження.

Область	Осіб	% від загалу	Область/ країна	Осіб	% від загалу
Кривий Ріг	24	12	Сумська	2	1
Криворізький район	32	16	Харківська	7	3,5
Дніпропетровська	34	17	Херсонська	3	1,5
Вінницька	5	2,5	Чернігівська	1	0,5
Донецька	1	0,5	Країни Прибалтики	3	1,5
Запорізька	1	0,5	Росія	23	11,5
Київська	7	3,5	Білорусь	5	2,5
Кіровоградська	13	6,5	Польща	1	0,5
Кримська	3	1,5	Молдова	1	0,5
Львівська	1	0,5	Китай	1	0,5
Миколаївська	8	4	Грузія	1	0,5
Одеська	14	7	Невідомо	2	1
Полтавська	4	2	<i>Загалом</i>	197	99
Рівненська	2	1			

Табл. 2 Розподіл постраждалих по місцях народження (по існуючому на сьогоднішній адміністративному поділу)

За соціальним походженням підслідні мали наступний розподіл: селянки – 109 (54,7 %), робітниці – 46 (23%), службовці – 27 (13,5%), міщанки – 8(4%), дворянки – 1(0,5%), не визначено – 8(4%). За партійністю: позапартійні – 181(90%), члени та кандидати ВКП(б) – 3 особи (1,5%). Зазначимо, що інформація стосовно партійної належності 15 осіб (7,5%) відсутня. Отже, майже всі постраждали від репресій були позапартійними.

За освітнім цензом репресовані поділялись: без освіти – 6 (3%), неповна початкова – 36 (18%), початкова

- 62 (31%), неповна середня - 24 (12%), середня - 42 (21%), неповна вища - 1 (0,5%), вища - 11 (5,5%), невідомо - 17 (8,5%). Таким чином, майже половина від загалу мали початкову, або неповну початкову освіту, а 27% отримали середню або вищу освіту.

Професія, посада, рід занять	Кількість	% до загалу
Робітниці рудників (до майстра)	9	4,5
Робітниці промислових підприємств, крім рудників (до майстра)	15	7,5
Службовці всіх промислових підприємств	8	4
Студентки	7	3,5
Колгоспниці	18	9
Селянки одноосібниці	3	1,5
Сфера торгівлі, кооперація	4	2
Працівниці залізничного транспорту	4	2
Служби побуту, їдальні	8	4
Працівниця аеропорту	1	0,5
Вчительки, працівники освіти, викладачі технікумів	12	6
Військовослужбовці	2	1
Учениці школи, ПТУ	2	1
Охорона здоров'я, дитячі заклади	9	4,5
Служба зв'язку, друкарня	2	1
Місцева промисловість, комунальне господарство, артлі	3	1,5
Службовці органів влади	1	0,5
Домогосподарки	87	43,7
Невідомо	4	2
Загалом	195	97,7

Табл. 3. Розподіл постраждалих за соціальним станом та родам занять

Дані таблиці 3 показують, що 43,7% засуджених були домогосподарками. На другому місці знаходяться колгоспниці, трудівниці промислових підприємств та працівники освіти. Наступними, за кількістю засуджених, групами стали робітниці рудників, охорони здоров'я, служб побуту, студентки.

У часі звинувачення засуджені жіночої статі розподілились наступним чином: до 1929 р. – 2 особи (1%), в 1930 р. – 1 (0,5%), 1931-1936 рр. – 4 (2%), 1937-1938 рр. – 85 (42,5%), в 1939-1940 рр. – 3 (1,5%), 1941-1945 рр. – 54 (27%), 1946-1953 рр. – 45 (22,5%).

Тип звинувачення	Кількість осіб	% від загалу
Належність до контрреволюційних і антирадянських організацій	2	1
Антирадянська агітація і висловлювання	29	14,5
Контрреволюційна агітація і пропаганда	9	4,5
Націоналістична діяльність	3	1,5
Контрреволюційна діяльність	5	2,5
Антирадянська діяльність, військові змови	3	1,5
Членство в ОУН	10	5
Колабораціонізм	9	4,5
Член сім'ї зрадника Батьківщини	82	41
Соціально-небезпечний елемент	5	2,5
Членство у релігійних сектах	3	1,5
Шкідництво	2	1
Фольксдойче	22	11
Зрада Батьківщині	7	3,5
Шпигунство: на користь іноземних країн	3	1,5
Невідомо	5	2,5
Загалом	194	97,4

Табл. 4. Розподіл за типами звинувачень.

Судячи з таблиці 4, частіше за все, переслідувалися члени сім'ї зрадника Батьківщини. Наступними «злочинами» за кількістю інкримінованих випадків – антирадянська агітація, а також реєстрація як фольксдойче. Така доля спіткала, наприклад, Бехлер Ольгу, яка працювала хористкою Криворізького театру і була засуджена до 5 р. ВТТ як фольксдойче.

Характер вироків	Кількість	% від загалу
Розстріл	3	1,5
25 років (ВТТ)	5	2,5
15-24 р. ВТТ	12	6
14-10 р. ВТТ	28	14
8-9 р. ВТТ	49	24,5
6-7 р. ВТТ	9	4,5
5 р. ВТТ	55	27,5
3-4 р. ВТТ	12	6
1-2 р. ВТТ	5	2,5
Заслання на 4-5 р. до Північного краю	3	1,5
Заслання до 3-х р.	2	1
Висилка	8	4
Дотерміново звільнено	1	0,5
Інші вироки	4	2
Умовно	1	0,5
Невідомо	2	1
Загалом	197	99

Табл. 5. Розподіл за вироками у судах і у особливих трійках НКВС.

Як ми бачимо, майже 57% засуджувались до виправно-трудових таборів терміном від 5 до 9 років. Проте були випадки з більш суворими мірами покарання. Наприклад, Добровольська Тетяна Казимирівна, що працювала машиністкою на шахті «Комунар», була звинувачена у шпигунстві та розстріляна. А Рясна-Петренко Євдокія Дмитрівна потрапила до ВТТ на 25 р. за справою у зраді Батьківщині. Така ж доля спіткала Барило Надію Микитівну за звинуваченням у належності до ОУН. Зазначимо, що на Криворіжжі відсоток розстрілів як вироків стосовно всіх репресованих досягає половини [5, с. 532]. Щодо жінок органи НКВС були більш «гуманними», і цей показник становить 1,5% (3 випадки).

Про незаконний характер більшості політичних звинувачень свідчить процес масової реабілітації після XX з'їзду КПРС в 1956 р., розпочатий М. С. Хрущовим – новим першим секретарем ЦК КПРС [6, с. 61].

Роки	Осіб	% від загалу	Роки	Осіб	% від загалу
1937-1941	6	3	06.1982-06.1985	2	1
06.1941-03.1953	6	3	1985-12.1992	65	32,5
03.1953-03.1956	4	2	1992-2003	39	19,5
04.1956-11.1964	60	30	Невідомо	11	5,5
11.1964-11.1982	6	3	Загалом	188	94,5

Табл. 6. Розподіл реабілітованих в 1937-2003 рр.

Підкреслимо, що для аналізу залучались лише особи, про яких вдалося зібрати найбільш повну інформацію. Реальне число репресованих, вигнаних з роботи або виселених, як соціально-

небезпечних, чи по мотивах політичної недовіри, найімовірніше, більше.

Таким чином, можна констатувати, що в період репресій:

- родини Криворізького району понесли великі людські та соціальні жертви, більш як 150 дітей залишилося без матерів;
- репресіям в районі піддавались будь-які соціальні верстви, але значно переважали домогосподарки.

Як свідчать проаналізовані дані, 90% справ було заведено на позапартійних громадян. Освітній рівень заарештованих був значно вищий, ніж у загалу населення. Якщо, згідно з переписом 1939 р., в Дніпропетровській області на 1 тис. жителів припадало 6,7 особи з вищою освітою, то серед двохсот репресованих жінок повну або неповну вищу освіту мали 12 осіб. Більша частина громадян потрапляла у табори лише тому, що доводилася родичами «ворога народу», або належала до групи «фольксдойче».

В результаті масового терору і переслідувань, особливо в 1937-1938 рр., на зміну кращим етичним і моральним нормам прийшло пасивне, пристосовницьке прийняття стану речей у країні та соціальна апатія.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941). Джерелознавче дослідження. Київ, 1999. 448 с.
2. Івницький Н. Репресивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.). Москва, 2000. 350 с.
3. Іваненко В., Прокопенко Л., Терещенко Р. «Великий терор» на Дніпропетровщині: соціальні та етичні аспекти. *Політичні*

репресії в Українській РСР 1937–1938 рр. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 2012. С. 210–222.

4. Кісь О. Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. Наук. Львів, 2018. 40 с.

5. Мельник О. Статистика політичних репресій 1920-1953 рр. на Криворіжжі. Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.2. Кривий Ріг, 2007. С. 530-534.

6. Місінкевич Л. Висвітлення процесу реабілітації жертв політичних репресій у працях зарубіжних та вітчизняних дослідників. *Краєзнавство*. Київ, 2002. № 1-4. С. 60-63.

Владислав Сотніков,

магістрант спеціальності «Історія»,
факультет географії, туризму та історії;
Криворізький державний педагогічний університет
Науковий керівник: Задорожна Л. В.,
кандидат педагогічних наук, доцент

СТАВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ у 20-х — поч. 30-х рр. ХХ ст. НА КРИВОРІЖЖІ

Інтелігенція як носій національної свідомості, державницьких традицій й морально-етичних цінностей народу, є тією інтелектуальною силою на основі якої базується і формується держава. Відповідно вона є превентивною ціллю для тоталітарних режимів, оскільки інтелігенція виступає мислячо-активною складовою соціальної структури, яка користується авторитетом в суспільстві. Одним із таких представників є технічна інтелігенція, яка була численною на Криворіжжі, враховуючи гірничорудну специфіку регіону на початку ХХ ст. З поразкою національно-визвольної боротьби і приходом радянської влади ставлення до інтелігенції поступово змінюється.

Варто наголосити на тому, що окреслена проблема має досить вузьке коло дослідників. Різні аспекти взаємовідносин радянської влади з інтелігенцією в радянській Україні після 1917 р. досліджували В. Шейко. О. Коляструк, Л. Ткачова. Серед основних дослідників становища технічної інтелігенції Криворіжжя слід виділити роботу Л. Дояр [1], яка досліджувала різні аспекти життя технічної інтелігенції Кривого Рогу саме на етапі становлення гірничо-металургійної галузі Кривбасу. Подіям, які розгорнулися після «великого перелому» 1928 року, а саме початку репресій на Криворіжжі присвятив свою роботу В. Кабанов [3]. Аналіз наукової літератури дозволяє припустити, що ставлення радянської влади до інженерно-технічної інтелігенції на території радянської України і Криворіжжя в окреслений період мало схожий характер. Однак, на нашу думку, дана проблематика вимагає більш ґрунтовного дослідження та аналізу різноманітних аспектів визначеної теми – чим і зумовлюється мета даної публікації.

Після жовтневого перевороту 1917 р. партія більшовиків оголосила побудову суспільства соціальної справедливості – соціалізму. Оскільки і сама партія називалася робітничою, і жовтневий переворот – пролетарською революцією, то основною рушійною силою створення нового суспільства було проголошено пролетаріат. Проте повсякденне життя невдовзі переконало керівників партії і уряду, що подолати розруху в країні, забезпечити розвиток економіки, науки і культури, спираючись лише на героїзм та ідейну переконаність робітничого класу, неможливо. Для цього потрібні були кадри високоосвічених спеціалістів, які мали досвід праці в конкретній галузі. Залучити інтелігенцію до соціалістичного будівництва було завданням надзвичайної складності. Адже основна її маса не підтримала нової влади, ідей соціалізму. Така позиція інтелігенції, зокрема, зумовлювалася руйнівною силою і кровопролиттям громадянської війни.

Нерідко інтелігенція зараховувалася до експлуататорських класів і ставала об'єктом придушення [6, с. 49].

На початку 1920-х рр. в складі інтелігенції, щодо їх відношення до режиму, виділялось кілька груп. Більшість була налаштована нейтрально. Це передбачало відсутність будь-якої активної політичної діяльності проти більшовиків, але не відмову від негативного або критичного ставлення до радянського ладу і комуністів. Ще один напрямок становили прихильники «сменовеховства», які вважали, що разом з НЕПом почнеться еволюція політичного режиму радянської країни в бік його лібералізації. В УРСР подібні настрої були більше популярні серед російської інтелігенції, або русифікованої української інтелігенції. І, нарешті, залишалася група (в основному з сільської інтелігенції: вчителів, кооператорів, агрономів), яка продовжувала активно займатися суспільно-політичною діяльністю – переважно в підпіллі [2, с. 124].

Кваліфікована інженерно-технічна інтелігенція на початок 1920-х рр. досить часто емігрувала. Це були не тільки іноземні спеціалісти, а й інженерно-технічна інтелігенція корінного походження. Та ж інтелігенція, що залишилися на робочих місцях і продовжили роботу, хоча й не визнавала радянську владу, фактично розпочали з нею співпрацювати. Але була й частина, що відверто вороже поставилася до радянської влади, вона, як і значна частина старої інтелігенції, на початку існування нової влади сподівалась на її тимчасовість і відмовлялась від будь-яких компромісів з нею [7, с. 203].

Тим часом контроль і нагляд за інтелігенцією, як і в цілому за інтелектуально активними ідеологічними суперниками радянської влади, не послаблювався і після 1921 р., швидше, навіть навпаки. Більшовики потребували послуг освічених людей, а ті, в свою чергу, не мали особливого вибору, якщо вони хотіли зберегти своє життя. Насправді це було досить неспокійне співіснування. Вироблені В. Леніним

засадничі принципи у ставленні до інтелігенції як до буржуазної, ворожої верстви були наскрізними впродовж усіх 1920-х рр., ніколи не піддавались радикальній критиці, їх незначна вимушена корекція у перші роки непу була суто тактичною, продиктованою обставинами виживання влади [4, с. 169].

Початок політики індустріалізації знаменував зміщення інтересу влади у стосунках з інтелігенцією з інтелектуально-світоглядної сфери у практично-прикладну. Приблизно з кінця 1925 р. інженерно-технічна інтелігенція стала отримувати від влади більше знаків уваги порівняно з гуманітарною. По-перше, на часі стояли практичні цілі реалізації індустріалізації, по-друге, «технарі» були найбільш безпечними, оскільки фахово не продукували світоглядних ідей. Для працівників інженерно-технічного сегменту створювались кращі матеріально-побутові умови, їх заробітна платня порівняно з гуманітаріями була значно вищою, велася рішуча боротьба з проявами ворожого ставлення до безпартійних спеціалістів – «спецеїдства» [4, с. 172]. Взагалі роль технічної інтелігенції в роки сталінської індустріалізації (друга половина 1920-х – 1930-ті рр.) була особливо помітною. Спрямована на створення важкої промисловості основи для посилення обороноздатності країни – індустріалізація в УСРР-УРСР потребувала насамперед, форсованого розвитку гірничо-металургійної галузі. Центром останньої став багатий на рудні поклади криворізький регіон [1, с. 330].

Водночас суспільству насаджувалася думка щодо нападу на Радянський Союз іноземних буржуазних держав. У пресі з'явилися повідомлення, що біла еміграція та іноземні розвідки розраховують вести боротьбу проти СРСР за допомогою агентів і шляхом активізації підривної діяльності проти радянської влади. Саме в цей час Сталін висунув сумнозвісне положення, яке лягло в основу всієї репресивної антинародної політики радянської держави впродовж тривалого періоду її розвитку. Маємо на увазі тезу про загострення класової боротьби в країні в міру просування її по

шляху до соціалізму. Сталося це, на липневому (1928 р.) пленумі ЦК ВКП(б). Відтоді практично кожна невдача, будь-який провал в економіці чи суспільному житті почали пояснюватися «загостренням класової боротьби». Не випадково, коли країну вразила господарча криза 1928 року, викликана, в свою чергу, кризою хлібозаготівель, сталінське керівництво визначило два об'єкти для переслідувань: на селі – заможних селян, а у місті – стару інтелігенцію. До речі, саме діями останньої й пояснювалися в основному ті чи інші невдачі в господарстві і культурній сфері [3, с. 173].

З кінця 1920-х років по всій країні розпочались судові процеси над «ворогами», «шкідниками» радянської влади. Початком була так звана «Шахтинська справа», потім шкідників почали знаходити в кожній галузі народного господарства. Не обійшли стороною репресії й Кривий Ріг. ДПУ готувало процес у справі про економічну контрреволюцію в Південному рудному тресті (ПРТ). Були арештовані головний інженер ПРТ В. Г. Мухін, головні інженери Марганецького рудоуправління П. А. Шестопалов, Чубарівського рудоуправління П. А. Логійко та інші провідні спеціалісти – всього 19 осіб. Їх обвинуватили в створенні організації, що мала за мету «поставити рудну промисловість у катастрофічне становище, при якому повернення або здача її в концесію колишнім власникам були б неминучими». Справа, що розпочалася в 1928 р. проти ПРТ, призвела до його ліквідації. В грудні 1930 р. криворізьким відділом ДПУ була розкрита «контрреволюційна шкідницька і диверсійна організація», яка була визнана галузевим осередком «Промпартії», нараховувала 17 організованих груп загальною кількістю понад 60 чоловік. [5, с. 99].

Слідчими, які займалися цією справою, було підготовлено досить ґрунтовний документ під назвою «Схема контрреволюційної шкідницької диверсійної організації на руднях Криворіжжя», яка наочно демонструвала, що цією організацією, яка охопила своїм впливом 11 найбільших

залізорудних копалинь регіону (ім. К. Лібкнехта, Артемівська, ім. газети «Правда» тощо), керувала, так звана, «технічна група» чи «керівний центр», який очолювали Е. Фукс, В. Боровський та інші висококваліфіковані гірничі інженери. Вони мали налагоджені зв'язки не лише з навколишніми містами, зокрема Марганцем, а й з «класовими ворогами» у Дніпропетровську, Харкові, Москві. У процесі слідства вияснилося, що Е.Фукс та його колеги «у сфері політичних і економічних питань стояли на позиції, яка давала б найбільший простір вільній грі економічних інтересів капіталізму. Прихід радянської влади вони зустріли вороже, оскільки, за його словами, з недовірою ставилися до можливості здійснення управління підприємствами існуючою системою». Не визнавала криворізька технічна інтелігенція і започаткованих більшовиками нових методів роботи соціалістичного змагання, самокритики, ударництва, чисток, постійних ревізій, вимог підвищення темпів роботи тощо [3, 174]. Відповідно всі, так звані, учасники справи «Промпартії» отримали різні терміни ув'язнення.

Таким чином, від самого початку утвердження радянської влади, взаємовідносини з інтелігенцією були не простими. Більшість інженерно-технічної інтелігенції Криворіжжя, яка не емігрувала і продовжила працювати в промисловості, невільно почала співпрацювати з владою. В 1920-х рр. радянська влада провадила «м'яку» політику по відношенню до інтелігенції, що пояснюється необхідністю відродження господарства. Але вже наприкінці 1920-х років радянське керівництво переходить до політики репресій і терору проти інтелігенції, в тому числі і інженерно-технічної. Як приклад – сфабрикована у 1930-му році справа про приналежність до контрреволюційної організації «Промпартії» видатних представників інженерно-технічної інтелігенції Криворіжжя В. Боровського, Е. Фукса, Ф. Гиріна та інших, в наслідок чого майже всю стару інженерно-технічну інтелігенцію було репресовано і знищено.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Дояр Л. В. Технічна інтелігенція Кривого Рогу на етапі становлення гірничо-металургійної галузі Кривбасу (1920-30-ті рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова*. – 2006. №11. С. 330-333.
2. Єпик Л. І. Реалізація більшовицької мовної політики як чинник трансформації політичної свідомості інтелігенції України у 20-і рр. ХХ ст. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка №1(2), 2013 р.* С.122-132.
3. Кабанов В. Процес «Промпартії» та розгортання репресій проти німецьких технічних спеціалістів на Криворіжжі (1930-1931 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* №17 С. 172-175.
4. Коляструк О. До проблеми взаємин більшовицької влади з інтелігенцією у 1920-і рр. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — 2007. — №17. с. 167-173
5. Парнак С., Смірнова Г., Євтехов В. Видатний дослідник залізородних родовищ Криворізького басейну Едуард Карлович Фукс. 140 років від дня народження. *Геолого-мінералогічний вісник* №2. – 2012 р. С. 96-100
6. Ткачова Л. І. Дореволюційна інтелігенція в радянській тоталітарній системі. *Проблеми історії України.* №3, К., 1994
7. Шейко В. М. Інтелігенція і радянська влада в Україні після жовтневого перевороту 1917 р.: політика і практика взаємин. *Культура України.* №58. 2017, С. 202-229.

Олеся Тарабара,
науковий співробітник;
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР
(Тернівський філіал)

МАЛА БАТЬКІВЩИНА І ОДНОСЕЛЬЦІ В ЛІТЕРАТУРНІЙ СПАДЩИНІ ПОЛІТИКА ТА НАУКОВЦЯ ПАНАСА ФЕДЕНКА

У грудні 2023 р. виповнюється 130 років від дня народження видатного українського політичного діяча, члена Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), депутата Центральної Ради (1917-1918) й Трудового конгресу (1919), а також відомого свого часу історика, письменника і публіциста, нашого земляка Панаса Феденка (1893-1981). Його ім'я знане як на Батьківщині, так і далеко за її межами.

Постаті Панаса Васильовича, як відомому політику, дослідники приділили значну увагу. Окремі аспекти громадсько-політичного життя й науково-педагогічної діяльності знайшли втілення в роботах таких науковців, як Т. Грачевська, А. Голуб [3], Ф. Погребенник [6], А. Матрос [5], та краєзнавців М. Чабана [17], Н. Астапенко [1], Н. Возної [2] та ін. Проте період проживання земляка у Веселих Тернах (зараз – житломасив Тернівського району м. Кривий Ріг), де він народився та виріс, висвітлений побіжно. Чимало біографічних відомостей про перебування на Криворіжжі повідомляє сам П. Феденко у монографії «Ісаак Мазепа – борець за волю України» [13]. Цінним джерелом для розуміння того, яку роль відіграв рідний край у формуванні національно-патріотичних поглядів особистості вченого, є його спогади про філософа і славіста Д. Чижевського [11-12]. Не менш важливе інформативне посилання стосовно своїх односельців і знайомих міститься у мемуарах діяча про Перший Зимовий похід Армії УНР (1919-1920) [14] та

у листі до Б. Мартоса [3]. Багато цікавих фактів про місцевість та реальні імена веселотернівчан наводить літератор в оповіданні про радянсько-українську війну (1917-1921), опублікованому під псевдонімом Панас Таборенко [9].

Метою статті є спроба на основі автобіографічних джерел розглянути інформацію, яку наводить П. Феденко щодо селища Веселі Терни та виокремити спогади стосовно співвітчизників. Хронологічні рамки охоплюють період початку ХХ ст.

На межі ХІХ-ХХ ст. Веселі Терни були волосним центром Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії та являли собою значний торговельно-промисловий осередок. На початку ХХ ст. там існувало 154 двори, де проживало 1280 осіб [4, с. 175]. Згадуючи своє село, науковець уточнює, що воно знаходилося поблизу іншого населеного пункту: «в промисловому районі біля Кривого Рогу» [15]. Сам топонім з'являється у творах в різних варіаціях. Наприклад, історик називає свою малу Батьківщину «Веселі Терни», або просто «Терни» [14, с. 61-62], а також додає «рідне село» [12, с. 110] чи «моє рідне гніздо», обов'язково роблячи акцент на козацькому минулому краю: «в Вільностях Запорізьких» [11, с. 108].

Впадає в око, що політик одну зі своїх початкових статей в місячнику «Украинская жизнь» (березень-квітень 1915 р.) підписав псевдонімом «П. Тернівський». У рідному краї його «... переписка з Чижевським перейшла на українську мову... на Великодній перерві 1912 року...» [12, с. 110, с. 117]. Здається зовсім не випадковим й те, що саме Веселі Терни послуговували прообразом села Чагарники в оповіданні-спомині «Панцерний поїзд «Стрілець», де описується і гімназія, і панський будинок, в якому вона розміщувалася [9, с. 7].

Серед різних закладів, які організовувались безпосередньо у Веселих Тернах або мали відношення до селища, діяч побіжно зазначає, що «навчався в народній школі» [13, с. 51]. Веселотернівська школа була відкрита ще у 1872 р. Діти вивчали Закон Божий, російську і церковнослов'янську мови, арифметику, геометрію, історію, географію, природознавство, каліграфію, малювання та співи. Навчав маленького Панаса вчитель Г. Вартмінський [10, с. 19-21].

Поміж об'єктів транспортної інфраструктури П. Феденко споминає полустанок Веселі Терни, що знаходився між станціями Колачевська та Петрикове (Рядова), за 3 версти від якого на схід на березі р. Саксагань розташовувалося волосне село Верхньодніпровського повіту [12, с. 117; 7, с. 573].

Є примітним те, що значна частина згадок присвячена Веселотернівській гімназії (прізвища учнів, вчителів, плани створення). Це, безперечно, свідчить, що участь у відкритті «української гімназії в Степовій Україні» була предметом гордості для нього. У мемуарах, присвячених генеральному секретарю земельних справ УЦР Б. Мартосу, політик вказує, що познайомився з ним у Києві в липні 1917 р., коли був одним з «делегатів... для урядового затвердження нової школи» [15]. Народна гімназія з вищою початковою школою відкрилась 8 жовтня 1917 р. До її складу входили 4-класна вища школа змішаного типу та 5-класна гімназія. Заняття проводилися у три зміни. Прийнято 392 учні та 18 кандидатів. Училися діти безкоштовно [16]. Феденку, як молодому педагогу, довелося пропрацювати в ній недовго. У спогадах він пише: «Я навчав латині й історії в новозаснованій українській гімназії в Веселих Тернах, поблизу промислового міста Кривого Рогу, від вересня 1917 р., а від осені 1918 почав учити української мови і літератури в Учительському інституті та в Другій гімназії

м. Катеринослава» [12, с. 118]. Проте навіть такий короткий термін роботи та участь в її створенні залишили незгладимий слід в його душі.

В оповіданні «Панцерний поїзд «Стрілець» увіковічив письменник ім'я веселотернівського гімназиста Івана Скрипченка, який «воював в армії УНР на панцерних поїздах «Стрілець» і «Син України», ... прилучився до Зимового Походу». Літератор згадує й іншого свого учня Гандзенка, якого зустрів у с. Валяви (Черкаська область). Ще один колишній школяр, боєць на «Стрільці», який емігрував, Іван Горішній, проживав у 1972 р. в Торонто (Канада) [14, с. 18, с. 32, с. 61].

Серед найвідоміших учениць Панаса Васильовича – Віра Бабенко. Історик обрисовує, як навесні та влітку 1921 р. в Україні поживався антибільшовицький рух. Коли він перебував з І. Мазепою в Тарнові (Польща), до них прибула разом з іншими учасниками повстанського руху і зв'язкова отамана Степової дивізії Костя Пестушка. П. Феденко представив дівчину Ісааку Прохоровичу. Повернувшись в Україну, Віра в результаті зради потрапила до рук чекістів і була страчена [13, с. 103]. У листі до Б. Мартоса від 9 листопада 1921 р. політик згадує, що «...В Катеринославі... розстріляні діячі за самостійність... переважно селянська та робітнича інтелігенція Криворізького басейну...», та наводить імена ще однієї своєї учениці Славинської й односельчанки Параски Бабенко (сестри Віри), але, на жаль, інших фактів про них не повідомляє [3, с. 16].

«...Вирушили в січні 1919 р. з двома десятками учнів старших класів тієї гімназії на боротьбу за Рідний Край» й викладачі Веселотернівської гімназії, з-поміж яких діяч вказує Павла Лисого-Петришина та Василя Палідвора. З самого початку вони воювали на панцернику «Стрілець», а потім – на «Сині України». Невдовзі після занепаду регулярного фронту УНР у листопаді 1919 р.

П. Лисого-Петришина заарештували більшовики. Він загинув під час перестрілки з польськими жовнірами. В. Палідвор виїхав за кордон. Отримав звання доктора права (1923). Працював у м. Стемфорд (США), проживав у Нью-Йорку [14, с.18-19]. Обоє педагогів знайшли відображення в образах чагарницьких вчителів Павла Костишина та Василя Паликопи [9, с. 5].

Не оминув увагою вчений і свого однокласника – Захара Малолітка, відомого як «отаман Сатана» в повстанських рухах в Україні 1919 р., який взяв участь в заколотах проти більшовиків та А. Денікіна в Катеринославі, а також, коли «... був роззброєний відділ німецького війська: в цій акції відіграли визначну роль... відділ Вільних Козаків із Кривого Рогу, під проводом хороброго старшини соціаліста-революціонера Захара Малолітка та соцдемократа Василя Скляра». Саме З. Малолітко «...з своїм відділом захопив будинок большевицького Совету...» 25 грудня 1918 р. [13, с. 47-48].

Серед соратників історик наводить ім'я військового діяча Василя Скляра, який, разом з Володимиром Чирвою, взяв участь у відкритті «української гімназії у Веселих Тернах». У той період він, як член УСДРП, діяв в апараті міністерства внутрішніх справ. Під час Першого Зимового походу призначений політичним референтом при Київській дивізії для зв'язку між командою Армії й урядом [13, с. 33, с. 73, с. 91]. П. Феденко зазначає, що йому, В. Скляру і З. Малолітку в рідному селищі навіть дали прізвисько «Три мушкетери» [14, с. 62]. У мемуарах про І. Мазепу вчений надрукував текст листа Скляра від 9 липня 1921 р., написаний в м. Ясси (Румунія), і вказав, що той, перебуваючи на повстанській роботі влітку 1921 р., переправився із Польщі через Румунію в Україну і там загинув [13, с. 172].

З-поміж інших односельців політик називає свого приятеля Кіндрата Нагайця. У 1919 р. земляк учителював

у с. Хлистунівка (Черкаська область). Нагаєць тяжко перехворів на тиф, але небезпека для життя вже минула, і чоловік йшов на поправку. Політик пише, що саме від краянина дізнався, що по ньому «...в Тернах ... вже панахиду правили, бо хтось приніс звістку, що мене (Феденка – прим. авт.) десь убито» [14, с. 61].

Окремо слід виділити спогади Панаса Васильовича про своїх рідних та близьких. Характеризуючи батька, діяч уточнює, що саме від нього вперше почув «Пісню про Саву Чалого». У листуванні з Д. Чижевським він також вказує, що Василь Гнатович знав сатиричну пісню про «засідателя», яку опублікував у «Співомовках» С. Руданський, і повідомляє рік його народження – «1854» [11, с. 109].

Зі збором етнографічних матеріалів пов'язана згадка літератором про сестру, яка записала й прислала йому в еміграцію з України пісню про соловейка, котру той пам'ятав ще з «...студентських часів у Петербурзі... як приклад мовного каліцтва...» через русифікацію фольклору [11, с. 107]. На жаль, письменник не відмітив про кого саме йде мова, адже в сім'ї було десятеро дітей: шість дівчаток і четверо хлопчиків. Панас був дев'ятою дитиною [8, арк. 5].

У контексті початку Першої світової війни (1914-1918) згадує публіцист і мобілізованого брата [12, с. 117]. Вірогідно, йдеться про середнього сина Феденків, Андрія, який став господарювати у батьковій хаті. У 30-х рр. ХХ ст. його розкуркулили й він переїхав до м. Новошахтинська (Росія) та забрав до себе Василя Гнатовича, який там і помер у 1940 р. [8, арк. 6-7].

Серед інших членів родини діяч називає свого небожа, сина сестри Ганни. Зокрема, він пише, що «...В кінці серпня 1912 р. ... приїхав до міста з племінником Олександром Різниченком. Він мав складати іспит на вступ до Учительської Семінарії» [12, с. 110]. Олександр

Єлисейович народився 1902 р. в с. Петрове, закінчив Олександрійську семінарію. Уже після Жовтневого перевороту 1917 р. здобув вищу освіту. Працював на Червоногвардійському руднику. У 1937 р. звинувачений в участі в українській контрреволюційній повстанській організації, розстріляний. Реабілітований у 1956 р. [8, арк. 8].

Отже, важко не помітити, що спомини про рідний край відіграють немаловажне значення у творчості Феденка. З-поміж них можна виділити згадки як про саме селище, де минуло дитинство і ранні юнацькі роки вченого, так і про об'єкти різної інфраструктури, на які в тому чи іншому контексті вказує Панас Васильович. Окреме місце займають спогади науковця стосовно своїх рідних та близьких, друзів, колег, учнів і соратників – земляків з Веселих Тернів, де він наводить багато унікальної інформації, яка передає колорит того часу, та називає чимало забутих нині імен. Історик розкриває перед нами те, який значний вплив справила мала Батьківщина на формування його як особистості. Козацьке минуле краю, стародавні легенди й перекази, співвітчизники-одnodумці, робота над спільною справою – все це сформувало в душі Панаса Феденка стійкі уявлення про незалежну, соборну та самостійну Україну, які він відстоював протягом усього життя.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Астапенко Н. Панас Феденко: повернення із небуття Історії. *День*. 2004. № 10 (23 січня). С. 8.
2. Возна Н. «Ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою...». *Шахтар Кривбасу*. 7 грудня 1993 р. С. 3.
3. Голуб А., Грачевська Т. «Важно, щоб на Україні знали, що хтось про Україну думає...» (до 110 річниці з дня народження П.Феденка). *Бористен*. 2003. № 11. С. 16-17.
4. Енциклопедія Криворіжжя: в 2-х т. / Упорядник В. Бухтіяров. Кривий Ріг, 2005. Т. 1. 699 с.

5. Матрос А. А. Панас Феденко – видатний громадський, політичний та культурний діяч Придніпров'я. *Історія Криворіжжя: сучасний погляд на історичні періоди, постаті та краєзнавчі дослідження*: збірник статей. Кривий Ріг, 2001. С. 138-157.
6. Погребенник Ф. Панас Феденко – політичний діяч, історик, письменник. *Рада*. 1992. № 32. С. 3.
7. Росія. Полное географическое описание нашего Отечества. Подъ общимъ руководствомъ П. Семенова-Тянь-Шанскаго. Томъ XIV. Новороссія и Крымъ. С.-Петербург, 1910. 573 с.
8. Спогади Л. Вчорашньої від 3.10.2003 р. Рукопис. *Фонди Тернівського філіалу КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР*. КДФ-1032. 14 арк.
9. Таборенко П. Панцерний поїзд «Стрілець»: оповідання-спомин з українсько-московської війни. Авгсбург : БІПЛАНП, 1948. 68 с.
10. Топа А. Веселі Терни на освітянській ниві. Школа. Вчитель. Учень: монографія. Дніпро, 2016. 288 с.
11. Феденко П. Дмитро Чижевський (Закінчення). *Український історик*. 1978. № 4 (60). С. 100-118.
12. Феденко П. Дмитро Чижевський (Спомин про життя і наукову діяльність) *Український історик*. 1978. № 1-3 (57-59). С. 101-118.
13. Феденко П. Ісаак Мазепа – борець за волю України: монографія. Лондон: Наше слово, 1954. 228 с.
14. Феденко П. Минуло півстоліття: Зимовий похід армії Української Народної Республіки 1919-1920 рр.: монографія. Нью-Йорк: Джерсі ситі: Свобода, 1972. 79 с.
15. Федоренко П. Борис Мартос (Факти й легенди). *Свобода. Український щоденник*. 1978. № 58. С. 2.
16. Фінічева В. Українські гімназії періоду національно-розбудовчих процесів у 1917-19 рр. *Соборність України: минуле і сучасність*: Матеріали круглого столу (Кривий Ріг, 22 лютого 2013 р.).
URL: http://kdpu.edu.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=4029&Itemid=847
17. Чабан М. Панас Феденко (Сторінки біографії нашого краянина, пов'язані з Придніпров'ям і зокрема Криворіжжям). *Кур'єр Кривбасу*. 1997. № 5. С. 119-135.

Андрій Тарасов,
кандидат історичних наук, доцент;
Криворізький державний педагогічний університет

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ПРО ПЕРЕБУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ КРИВОРІЖЖЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ-УКРАЇНЦІВ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ АРМІЇ

Однією з характеристик Криворіжжя в роки Першої світової війни стало масове використання в промисловості робочої сили військовополонених австро-угорської армії. Попри значну чисельність цієї групи населення й донині залишається недостатньо дослідженою ця тематика в краєзнавчих розвідках з історії Криворіжжя.

Причин є декілька. По-перше, це суттєвий вплив на фокус уваги суспільства подій Другої світової війни. По-друге, недостатня джерельна база цього питання, зокрема й архівна. Останнє має логічне пояснення. Більшість архівних джерел з якими працював автор, до початку 1990-х років були недоступні для дослідників.

Саме тому, є потреба поступово заповнювати й цю прогалину у дослідженні історії Криворіжжя взагалі, й оприлюдненні архівних матеріалів зокрема.

В цій публікації читач знайде листи, запити військовополонених-українців адресовані переважно до Української Центральної Ради. Саме з них можна дізнатись про існування на руднику «Суха Балка» у 1917 році «Національного Українського гуртка», про контакти військовополонених з місцевим населенням (прохання про одруження), запити тощо.

Вражає і кількість військовополонених які перебували на території Криворіжжя. Історична енциклопедія Криворіжжя подає таку статистику перебування військовополонених на території Криворіжжя: «На поч. січня 1916 працювало 10 868

місцевих робітників і 8 546 військовополонених. На багатьох копальнях руда видобувалася по-хижацькому, без ведення підготовчих робіт. Підприємства відчували нестатки в матеріалах, особливо у вибухівці, вугіллі, цементі, нафті, цеглі, дротяних канатах. Під кінець року у Кривбасі нараховувалося 15 168 військовополонених» [1, с. 501].

Прикметно, що у 1917 році запити військовополонені адресували до Центральної Ради, вбачаючи в цьому органі представника українського народу й владу на території України. Це власне і послугували засекреченню цих документів аж до початку 1990-х років. Загалом, в 1917 році виникла парадоксальна ситуація, що була зумовлена відсутністю власної держави: українці на території України перебували в полоні.

Документи розташовані в хронологічній послідовності й дозволяють простежити зміну прохань військовополонених-українців: від прохання роботи, одруження до створення добровольчих формувань у складі УНР.

В документах представлених нижче постійно фігурують печатки «Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни» (в різні періоди мав різні найменування). З утворенням у березні 1917 р. Української Центральної Ради спостерігаємо в середовищі військовополонених-українців появу сподівань на зміну свого становища. Координаційним центром для військовополонених виступав саме вище згаданий Галицько-Буковинський комітет.

О. Рубльов вказує, що на осінь 1917 р. допомоговими інституціями Центральної Ради було зареєстровано понад 10 тис. військовополонених-українців [2, 60]. Така реєстрація стала можливою завдяки роботі зі збирання інформації щодо військовополонених, зокрема й через звернення що надходили до комітету.

Лист військовополоненого Петра Мельничука про можливість роботи на користь Центральної Ради військовополоненим що мають освіту. Петро Мельничук працював на Тарапаківському руднику Брянського товариства у м. Кривому Розі. Лист датовано 4 квітня 1917 року. [3]

Кривий різ дні 30/4, 917. см. см. 38

1917

Високоповажаний Пане!

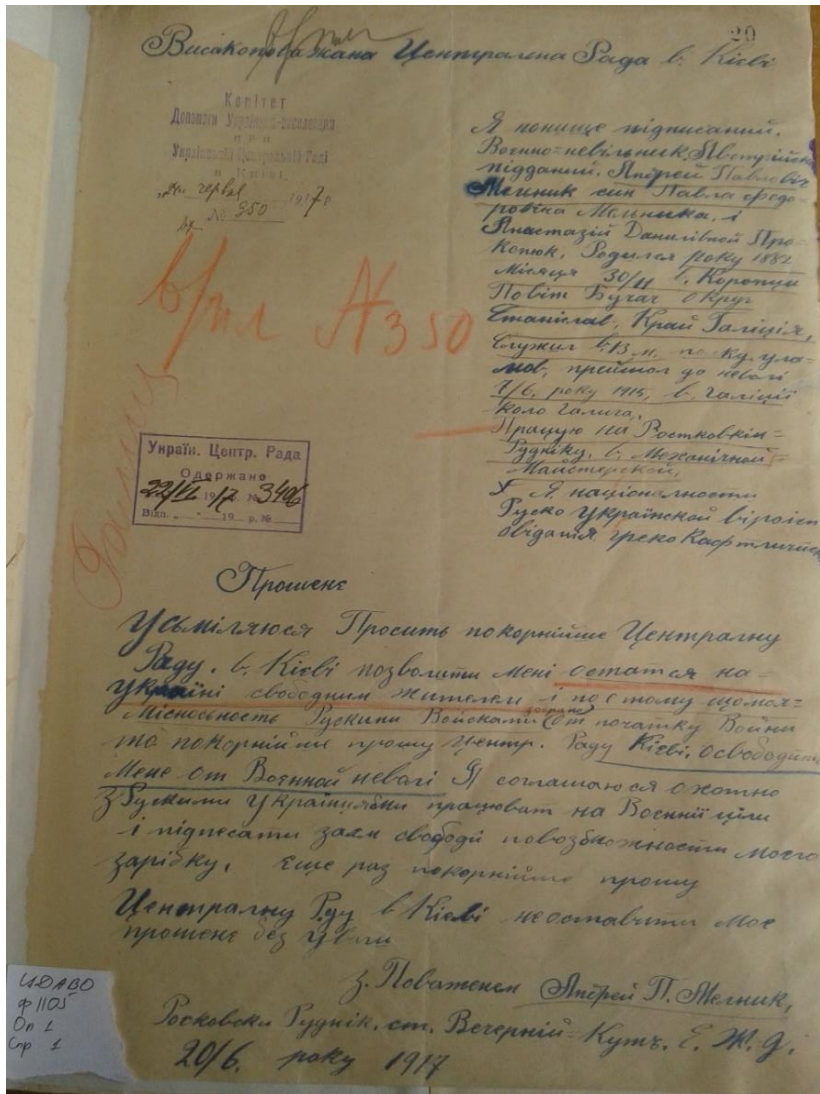
Принадком попала на наша газета Нова Рада
 маючи її на трафрили ми на статтю "Галука справа"
 правду кажу ми і заплякали, що йшли здобувати
 до України і попали в таку біду, правда ми хотіли би
 мати нашої дорогій рідній Україні щирим серцем
 якте тут що робити, коли нам полоненим українцям
 про заборонено читати газети, коли не вільно з касарні
 ти на улицю або до міста ну і якже тут що робити
 багато лежи намі зовнірами освідомлення людей селян,
телів, студентів з українських гімназій і багато інте-
 нцій з українських легіонерів з Галичини, а багато їх
 тко працює в рудниках, отже ми можливо щоби Центр.
 аська Рада постарала ся щоб Бюро праці Техніко-
номічного тва "Праця" забрала полонених українців
 вивів в своє розпорядженні, або ту видає слабих і неспосибих
 до роботи на рудниках, а також таких і з рудників.
 цим марфу і лекальо на пашкаву відновіт

Остаєи з правдивим поважанєм
 Мельничук Петро

Кривий різ
 Персональна мито Кривий різ
Тарапаківський рудник
 ского Іва Ф. К. Д.
 військовополон.
 Мельничук Петро

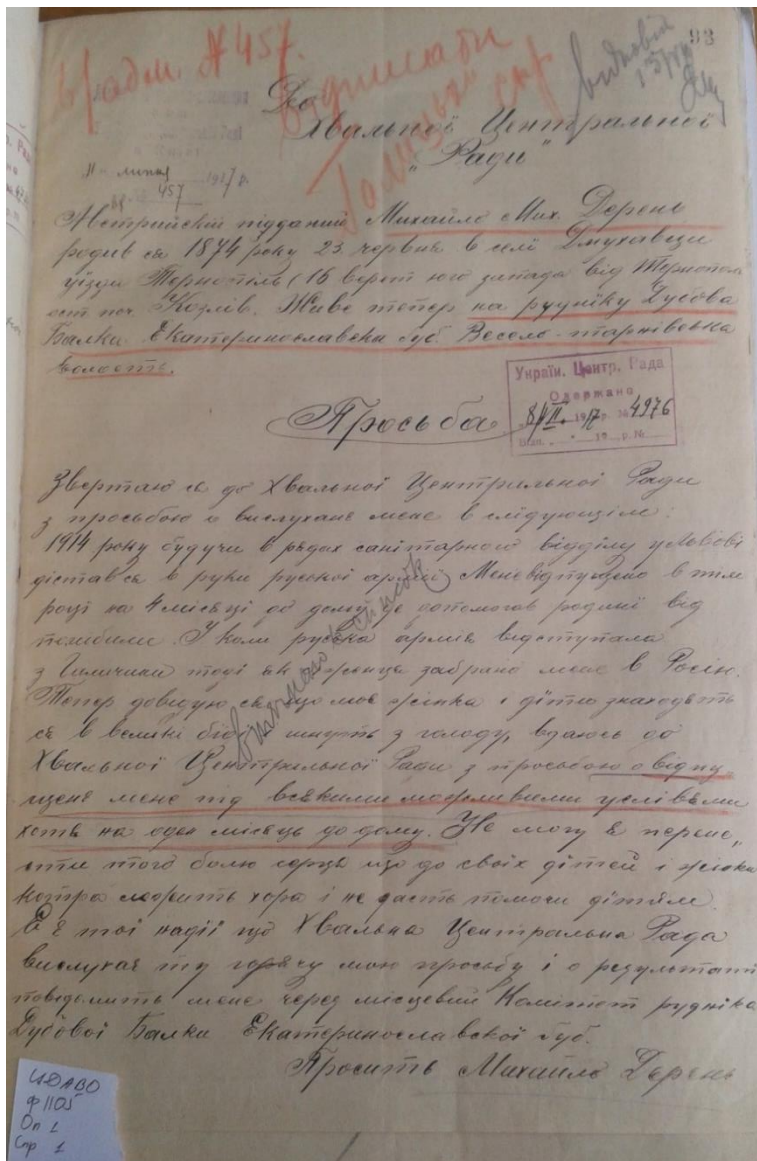
УДАВО
 Ф1105
 Оп 1
 Спр 66

Лист-прохання військовополоненого-українця австро-угорської армії Андрія Павловича Мельника з Галичини про можливість звільнення з полону. На Криворіжжі Андрій Мельник працював в Механічній майстерні Ростковського рудника. Привертає увагу написання «національності» та погодження працювати на «воєнні цілі». Лист датовано 20 червня 1917 року. [4]

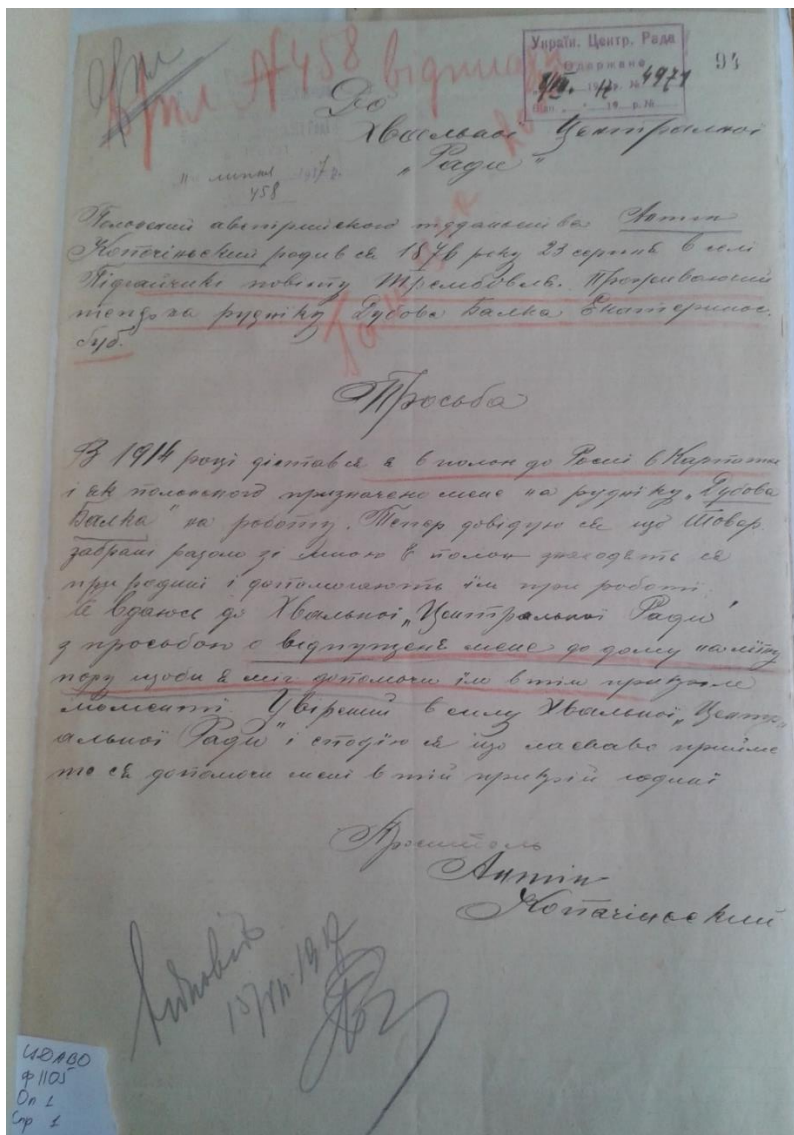
Лист-прохання військовополоненого Михайла Дереня про можливість виїзду в місце проживання дружини та дітей строком на 1 місяць. Михайло Дерень працював на руднику «Дубова Балка».

Лист датовано 11 липня 1917 року. [6]

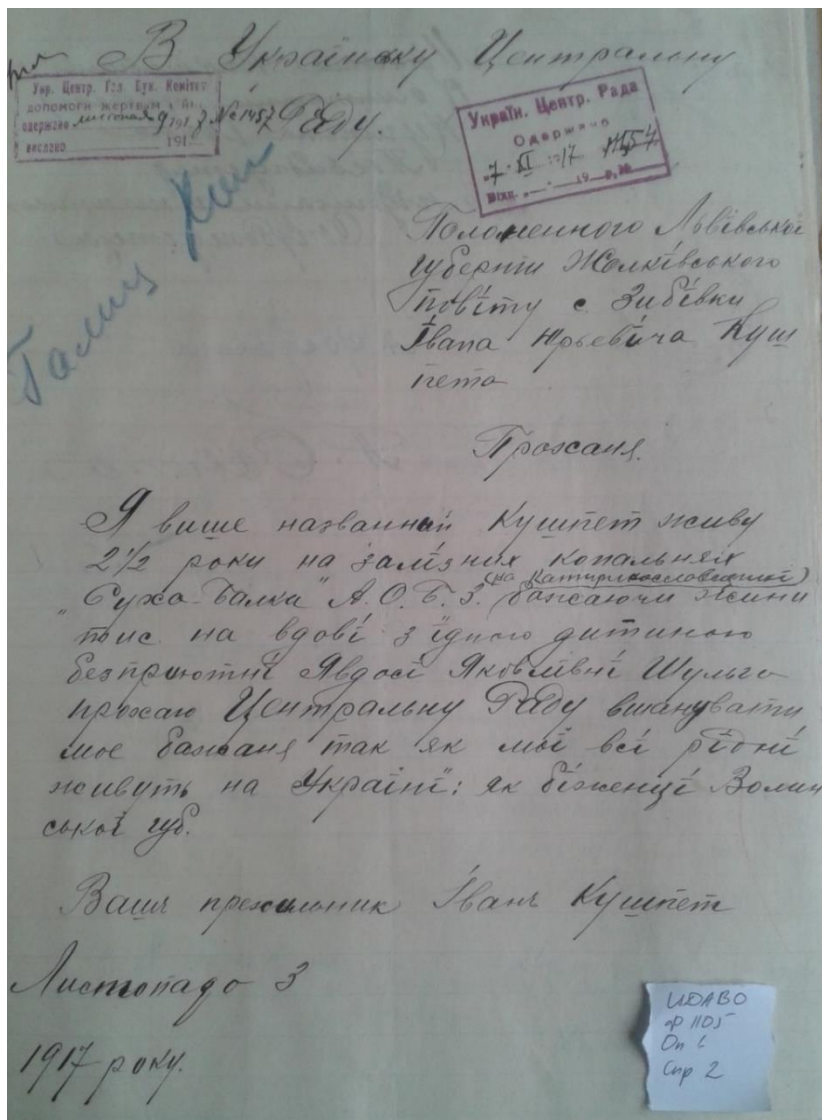

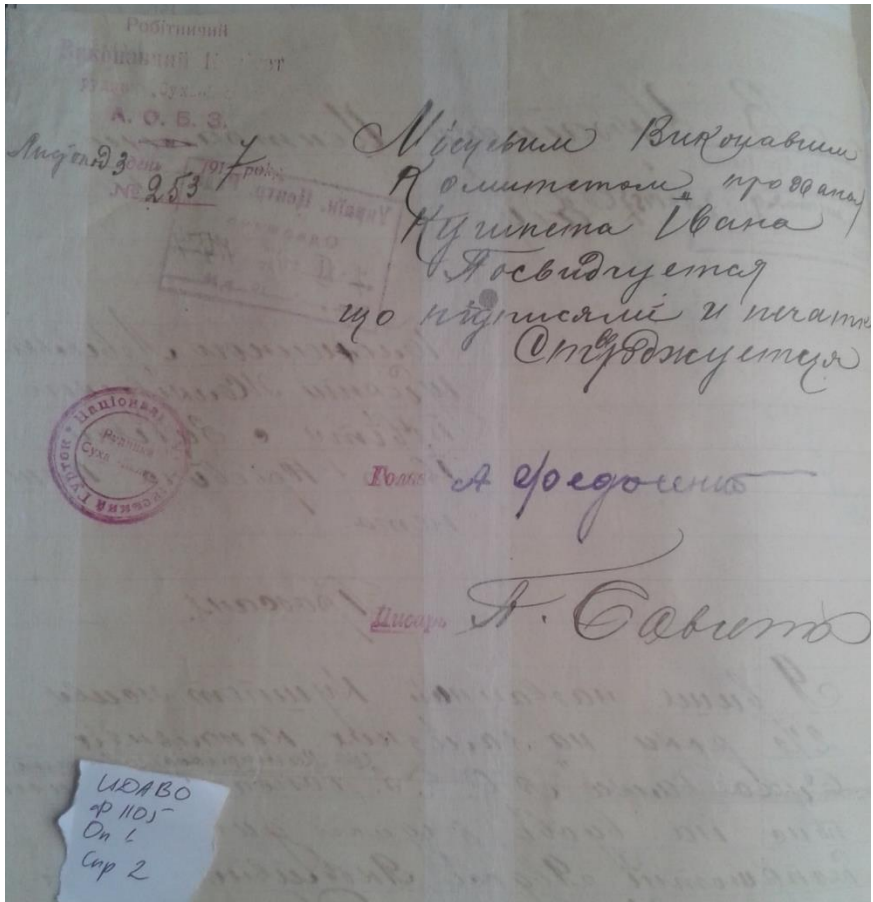
Лист-прохання військовополоненого Антіна Копачинського про можливість виїзду в місце проживання на «літню пору» для допомоги в роботі. Зазначений військовополонений також працював на руднику «Дубова Балка».

Лист датовано 11 липня 1917 року. [5]

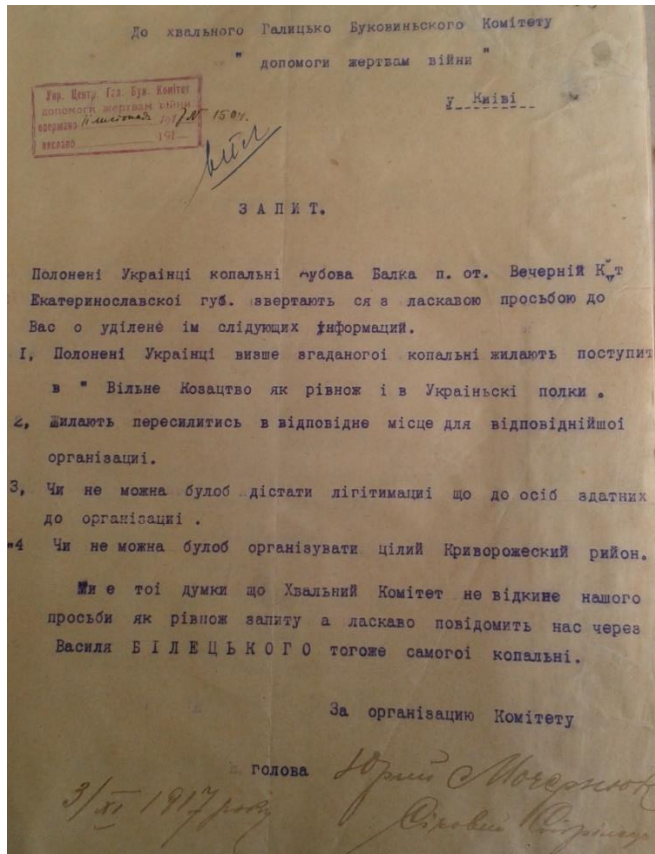

Лист-прохання до Центральної Ради Івана Юрійовича Кушпета про дозвіл на одруження. Працював на руднику «Суха Балка». Лист датовано 3 листопада 1917 р. На звороті документа підпис засвідчено печаткою й «Національного Українського Гуртка» рудника «Суха Балка». [7]

Запит від Організаційного комітету військовополонених-українців рудника «Дубова Балка» до Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни з проханням про організацію українських добровольчих військових формувань. 3 листопада 1917 р. Підпис Січового Стрільця Юрія Мочернюка. [8]

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Мельник О.О. Історична енциклопедія Криворіжжя Т. 1 / Відп. ред. Н.В. Балабанова. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2007. 604 с
2. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загально національних політичних та культурних процесах (1914–1939). К., 2004. 648 с.
3. ЦДАВОВУ України. Ф. 1105. Оп.1. Спр.66. Арк.38.
4. Там само. Ф. 1105. Оп.1. Спр. 1. Арк. 20.
5. Там само. Ф. 1105. Оп.1. Спр. 1. Арк. 94.
6. Там само. Ф. 1105. Оп.1. Спр. 1. Арк. 93.
7. Там само. Ф. 1105. Оп.1. Спр. 2. Арк. 100.
8. Там само. Ф. 1105. Оп.1. Спр. 2. Арк. 113.

Лариса Дояр,
кандидатка історичних наук, доцентка,
завідувачка Державного архіву друку
Книжкової палати України імені Івана Федорова (м. Київ)

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ КРИВИЙ РІГ 1905 р.
У СПОГАДАХ УЧАСНИКІВ ТА СВІДКІВ ПОДІЙ:
АНАЛІЗ МАЛОВІДОМОГО МЕМОРАТНОГО ДЖЕРЕЛА

Серед криворізьких книгодруків, що наближаються до свого поважного столітнього віку, ми виокремили маловідомі мемуари «1905 рік на Криворіжжі (пам'ятні дні за спогадами учасників і свідків)», присвячені подіям першої буржуазно-демократичної революції 1905-1907 рр. [1]. Їх історична значущість полягає у тому, що вони склалися ще за життя очевидців кривавих міжкласових боїв і завдяки цьому уміщують подробиці, які не зустрічаються в іншій літературі. Окрім того, обране нами джерело має й бібліографічну цінність, бо є книгоформатним безкоштовним додатком до криворізької міської газети «Червоний гірник», точніше кажучи, випуском під № 3 у «Бібліотечці» останньої. Загалом, книга уміщує шість авторських мемуарів, п'ять із яких є підписаними.

Безумовною перевагою пресоорієнтованого видання є наявність ілюстрацій, що супроводжують і аргументують наведений текст. Так, один із малюнків зображує маловідомий, на сьогоднішній день, епізод революційної боротьби на Криворіжжі, а саме, як страйкарі під час всеросійського залізничного страйку скерували

паровоз безпосередньо у будинок вокзалу [1, с. 9]. Це призвело до повної руйнації центральної частини приміщення – робітники депо, зображені на малюнку, стоять по коліно у битій цеглі, знищених віконних рамах і дверних отворах, уламках комунікацій тощо. Подібне ставлення до створених власними руками матеріальних цінностей у сучасного громадянина викликає суперечливі почуття, між тим, судячи з зазначеної ілюстрації, учасникам тих подій прийшлася до вподоби проведена у Довгинцевому акція. Менш резонансними є інші дві ілюстрації, зокрема, епізод будівництва революційної барикади на одній з вулиць Кривого Рогу [1, с. 11] та портрет найбільш послідовного борця з антисамодержавним рухом в Російській імперії, петербурзького генерал-губернатора і товариша міністра внутрішніх справ, наділеного надзвичайними поліцейськими повноваженнями, Дмитра Трепова (1855-1906) [1, с. 8]. Останній, як видно з кінцевої дати його життя, помер безпосередньо під час революції. Сталося це від раптового серцевого нападу, себто, генерал також став жертвою потужного повстання пролетаріату.

Найбільшим за обсягом мемуаром є поділений на невеличкі оповідання текст, написаний Федором Нетребою [1, с. 7-10]. Автор стверджує, що ініціатором революційної боротьби за свободу робітників і селян Криворіжжя були залізничники станції Довгинцевої (саме така назва вжита у тексті – прим.авт.). Тогочасний начальник депо Андрєєв проігнорував звернення

робітників щодо покращення їх матеріального стану і пролетарії, вибухнувши революційним гнівом, підняли перший на Криворіжжі червоний прапор. Він був зроблений з прапорця залізничного стрілочника. Керівництво депо усіяло переслідувало учасників акції, тож, автору цитованого меморату довелося поїхати до столиці. У Петербурзі він став свідком оприлюднення царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р.. Вже на початку грудня Федір Нетреба, за викликом довгинцівських робітників, повернувся до Кривого Рогу, а 8-го грудня 1905 року найвідоміша залізнична станція містечка долучилася до загального залізничного страйку. За твердженням мемуариста, криворізькі повстанці тримали владу аж до 24 грудня – на той момент вже було придушене збройне повстання у Москві. За участь у революційних подіях було заарештовано 72 працівника станції. Колеги-робітники, розібравши залізничні колії, намагалися завадити відправленню заарештованих до Херсону. Незабаром, 31 учасник страйку був засуджений Одеським воєнним судом до каторги.

Інший мемуарний текст, підписаний лише ініціалами, був присвячений слюсареві залізничного депо товаришу Монастирському, який був очільником першого (1902 р.) соціал-демократичного гуртка на Криворіжжі [1, с. 10-11]. Автор спогадів підкреслює, що Монастирський став організатором бойової дружини в депо на станції Довгинцеве, але, коли у Кривий Ріг прибули царські війська з артилерією, то він вже переховувався на

цегляному заводі. Наступного дня, 25 грудня 1905 року, Монастирський, Базиленко і автор спогадів, тікаючи від переслідувань, виїхали в єврейську колонію Сагайдаки, що розташовувалася поблизу Долинської. Однак, остання була безпечним притулком лише впродовж двох днів, а далі, очільникам грудневого повстання на Криворіжжі, за висловом мемуариста, "довелося драпати" від козаків, що проводили повальні обшуки. Загинув Монастирський вже у роки Громадянської війни: за свідченням автора спогадів, у 1919 р. його розстріляли денікінці на залізничній станції П'ятихатки.

Про власний шлях у революцію розповів і колишній працівник руднику «Жовта ріка» М.І. Коваленко [1, с. 12-13]. Його соратником по революційній боротьбі був дотепер відомий у Кривому Розі більшовик Валявко. Автор розповідає, що до участі у антидержавних виступах його спонукала мізерна заробітна плата – 12 крб. на місяць. Як учасник нелегального гуртка Коваленко «розкидав прокламації на Брянському та Галковському рудниках, на станції Карнаватка», але був викритий сторожем Гриценком, який відніс його прокламацію жандарму. Охоронець державного спокою запропонував революціонераві-невдачі написати заяву про добровільне відрядження на Далекий Схід. Отже, в подальших революційних подіях на Криворіжжі Коваленко участі вже не брав.

Цікавий епізод революції змалював у своїх спогадах С. Версенко, що у 1905 році працював на руднику Дубова

балка [1, с. 13-14]. Одного разу, під час робочої зміни тогочасний управляючий рудника Василь Захарович Кужелев закликав усіх припинити роботу і йти на Кривий Ріг «бити жидів». Шахтарів і мастерових розмістили «у вагонах, на вагонах, на паровозах» і повезли у містечко. На станції Карнаватка робітники сформували колону і під червоним прапором пішли на Кривий Ріг, але, пройшовши Почтову вулицю і дійшовши до Вокзальної, пролетарі зіткнулися з козаками, а згодом і з піхотною частиною, яка розпочала безладну стрілянину. Багато людей загинуло...

Уміщені у книзі мемуари, розповідали також і про революційні події у навколишніх селах, а саме: Кудашівці, Божедарівці, Шестерні. Так, Т.Я. Єгоров пригадував, як будувалися кудашівські барикади, як жандарми розшукували летючий загін кудашівських бійців, як у Божедарівці виник партійний осередок, до якого увійшли товариші Шидловський, Адамчик, Таврипольський, Мокрицький [1, с. 14-15]. Меморатник Шершень розповів про плідну роботу гектографа у баштанному курені [1, с. 15]. За його оповіданням, революціонер Петренко привозив з Широкої (так у тексті – прим.авт.) «гліцерин, желатін, хімічний атрамент та інші приладдя для виготовлення прокламацій». В результаті, село Шестерня "почитувало" заборонені друки, навіть коли люди гнали чередою своїх корів. Загалом, таким нехитрим способом було виготовлено понад п'ятисот прокламацій.

Підсумовуючи вищесказане, мусимо підкреслити, що подібна мемуарна література захоплює не тільки

несподіваними фактологічними деталями і невідомими раніше подробицями, але й викликає суперечливі почуття і рефлексії у сучасного читача.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. 1905 год на Криворожьи (памятные дни по воспоминаниям участников и очевидцев). *Бесплатное приложение к газете «Красный горняк»*. Библиотечка «Красного горняка» № 3. Кривой Рог, 1925. 16 с.

Ірина Стеблина,
старший науковий співробітник,
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР

НАСЕЛЕННЯ КРИВОГО РОГУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ЗА СПОГАДАМИ С. С. ТАНАНКА

У фондах Криворізького історико-краєзнавчого музею зберігаються чотири шкільні зошити, всі сторінки яких, навіть поля, заповнені чіткими рядками. Це – мемуари Серафіма Степановича Тананка, написані ним 1982 року [3, с. 1]. Він народився 1905 року. Майже все його життя пройшло у нашому місті. Навчався у криворізькому комерційному училищі. Закінчив Смелянську профшколу при технікумі цукрової промисловості (1925-1926) [4, с. 29]. Працював на рудниках «Дубова Балка», ім. Артема, ім. Карла Лібкнехта (1928-1938) [4, с. 31-34], на Криворізькому металургійному заводі (1938-1941, 1946-1965(?)) [5, с. 1, 35-36; 6, с. 7, 19], а також у Центрально-Міському райвиконкомі; жив на вулиці Глинки; цікавився історією краю [4, с. 83; 2, с. 477].

Частина рукопису, а саме опис того, як жили й працювали гірники рудника «Червона Балка», опублікована у збірці «На землі, на рідній...» [6, с. 83-88]. Змістовна розповідь про шкільні роки юного Серафіма буде вміщена у книзі О. О. Мельника «Освіта на Криворіжжі у другій половині ХІХ – першій половині ХХ століття».

Мета даної публікації – оприлюднення частини спогадів С. Тананка, що допоможуть реконструкції буття мешканців нашого міста, в усьому його національному різноманітті, на початку ХХ століття.

«Мої дитячі роки. Це найкращі роки мого 77-річного життя. Смутно пам'ятаю полустанок Шимановський, роз'їзд, коли я з дровиняк майстрував собі залізничну колію, а себе уявляв паровозом. Неподалік стояли троє чоловіків, серед них мій батько. Це було десь недалеко від Рахманово. Це була моя батьківщина. Це був рудник Руднева. Ясніше згадується провулок (це зараз Уссурійська вулиця), квартиронаймач був м'ясник Діденко. Ганок, мати, сестра, якісь діти, а там удалині на насипах граються діти. Це рудник «Червона Балка». Пам'ятаю переїзд до домовласника Козирєва, де в основному й пройшло моє дитинство. Тепер ні першого, ні другого будинку нема, тут зона обвалу рудоуправління ім. Ілліча. Очевидно, це був 1910 рік, мені було років 5, але Червону Балку і своїх товаришів я пам'ятаю добре.

Батько мій Степан Дорофійович Тананко працював фельдшером на руднику «Червона Балка» акціонерного товариства Криворізьких залізних руд. Господарі – французи. Представник – Стендлер Федір Васильович. На території, де тепер розташовано завод «Комуніст», було три доменні печі, що виплавливали чавун. Очолював Гданцівський чавуноливарний завод і рудники пан Роговський, оточений польськими співробітниками.

Гданцівка по суті була царством польським. Парк зберігся по теперішній час, правда, тоді в ньому було багато дерев. Від парку і до теперішнього пам'ятника Богдану Хмельницькому було три-чотири помешкання. Зразу за парком жив директор заводу пан Роговський. В його будинку було близько 25 кімнат, в яких розмішувались гості, що приїжджали до хлібосольного господаря; звичайно, це все були поляки. У дворі стояла статуя Матки Бозки, якій і

поклонялись віруючі католики. У цій садибі і в домі я побував, коли самого господаря вже не було у Кривому Розі, він жив десь у Варшаві, це було приблизно 1918 року. Але у будиночках, що є й понині, паралельно з парком, я часто бував. В них мешкали службовці заводу: касир Євтиф'єв Іван Євтихійович, далі (в сторону до пам'ятника Богдана Хмельницького) Блажиєвський, за ним обер-майстер доменних печей Патань, і ще далі – Кравцов, учитель школи, яка розміщувалась на території, де тепер Палац культури заводу «Комуніст». За Кравцовим був красивий будинок, в якому жив бухгалтер Данілочкін, а ще далі – лікар Бінімов, начальник мого батька. Хоча він був євреєм, губернатор дозволив йому жити на Гданцівці. Євреї мали право проживати тільки в містечку Кривий Ріг Херсонської губернії Херсонського повіту, тобто на лівій стороні Інгульця. Гданцівка була Катеринославської губернії.

Стояв ряд будинків вище Палацу культури, і ряд за будинками (вище названих прізвищами), де жили робітники заводу. У службовців заводу було приблизно по 5 кімнат з кухнею, ванна, туалет. У дворі – сарай, льодник, погріб, літня кухня. Робітники жили значно скромніше, ніж службовці. У дворі та в квартирі вже був водопровід, а невдовзі перед революцією з'явилося електричне освітлення, чого не було в містечку Кривий Ріг. Квартплата не бралась, опалення безкоштовне. Спеціальна особа слідкувала за кількістю палива в сараї і поповнювала коксом чи антрацитом, а також дровами, якщо вони закінчувались. Мешканці не турбувались про доставку палива. Поки не було електрики, працюючих на заводі забезпечували лампами, гасом, гнітом (електростанція на Гданцівському заводі збудована 1895 р. [1, с. 269] – прим.авт.).

Трохи інакше обстояло з сім'ями, як у мого батька. Ми жили не на території заводу, а у віддаленні, тобто поблизу рудника. Хазяїн Козирев тримав трьох квартирантів: Агагулов – інженер, Ільченко – табельник контори, ну і ми. Сам Козирев, тесляр, працював у німця Унгера, його млин знаходився за мостом через Інгулець на Гданцівку. Один раз на рік Козирев відвідував контору акціонерного товариства на Гданцівці, заключав там договір на нас трьох, отримував за рік наперед квартплату, і три сім'ї жили без будь-яких турбот. Паливо нам возили з заводу, як і гданцівським, але треба було самим потурбуватися щодо його постачання. Воду з рудника привозив водовоз, хоча внизу в балці було кілька колодязів. Гас, лампи, гніти, мазь для чищення самоварів постачав рудник.

По-моєму, настав час зупинитися на географії самого містечка, та як воно виглядало у дореволюційні роки. Поставимо ніжку циркуля там, де зараз пам'ятник Шевченку, і в радіусі трьох кілометрів проведемо окружність. Це й буде територія тодішнього Кривого Рогу. Те, що ми бачимо тепер, з деякими змінами було й тоді. Вулиці Центрального міського району і навіть їх назви в основному збереглися. Вулиця Українська, Карла Маркса (Поштова до площі Визволення), Пушкінська, Лермонтова, Жовтнева (Базарна), вулиця Глинки, Миколаївська, вулиця Леніна від міста до рогу трамвайної лінії, далі йде Вокзальна до мосту, де зараз хлібозавод. Тепер це все вулиця Леніна. Всі інші дрібні вулиці, що існують і нині під новими назвами, краще вивчати по плану Кривого Рогу. Особливого інтересу вони не представляють. Основною характеристикою всіх вулиць містечка Кривий Ріг є те, що вони не були мощеними і не мали тротуарів, по крайній мірі, до 1925 року. Хіба що вони

на фотознімках здавались асфальтованими, в бездоріжжя, коли грязь можна було прийняти за асфальт. Але вже тоді перони станції Карнаватка і станції Кривий Ріг (тепер Кривий Ріг західна) вже були асфальтовані.

Усі вулиці містечка Кривий Ріг були голі, практично жодного дерева, за виключенням окремих дворів. Це – сад Мершавцева, де зараз музичне училище і восьма школа, а також дерева до самої дороги, де тепер висячий міст через Інгулець. Ну ще у дворах понад річкою Саксагань по вулиці Карла Маркса (тоді Поштова).

Я вже казав, що вулиці містечка неблагоустроєні, не було ніякої рослинності. Зате береги Інгульця і Саксагані (Галковський Кут, Дубова Балка) були зеленими. В основному росли дуб, верба, а також лоза (чагарник), з якої плели корзини. Місце, де тепер військове містечко, називалось лісок, там в основному росли дуби.

Комсомольський парк, парк імені газети «Правда», парк імені Гагаріна, права сторона річки Інгулець до залізничного мосту через Інгулець – всі ці землі орендували болгари і вирощували на них чудові овочі, якими повністю забезпечували містечко Кривий Ріг за надзвичайно низькими цінами. Селяни містечка Кривий Ріг городництвом не займались, хіба що садили на величезних присадибних ділянках картоплю. Їх справою було: пшениця, соняшник, кукурудза, кавуни і дині.

Навколо Кривого Рогу розташовувались хутори, а також дрібні та крупні маєтки, німецькі та єврейські колонії. Всі вони були постачальниками для невеликої купки людей, не зайнятих сільським господарством, хоча корову могли мати й вони. Торговці різних гільдій, в основному євреї, завозили усілякі промислові товари як з наших міст, так і з-за

закордону, що відзначались високою якістю. Особливо славились вовняні та шовкові вироби, різноманітні сукна англійського виробництва та інші матеріали.

Я вже казав, що Гданцівка була царство польське. Окрім колоністів (Свістуново) окремі німецькі сім'ї жили в містечку. Це – Унгер, власник млина. Навпроти нього й досі зберігся млин єврея Пінуса. Це поруч з хлібозаводом, але тоді він мав чотири поверхи, а зараз два. Навпроти Унгера через дорогу був ливарний завод Василовського, а навпроти млина Пінуса був трохи менший такий же завод Полякова.

Німці вели сільське господарство вже тоді колективним способом, об'єднуючи землі в одне господарство, за виключенням присадибних хазяйств. Сам посьолок виглядав дуже акуратно, проїжджа частина змазувалась глиною і була строго спланована. Біля різнокольорових будиночків був індивідуальний колодязь. На ринку їхні молочні продукти, та й інші, відрізнялись високою якістю.

Італійці займались оформленням житлових приміщень, можливо, мозаїкою та іншим художнім оформленням. Можливо, це не зовсім так, але щось у цьому роді. А ось турки, я точно знаю, пекли чудові калачі, а з пшона робили особливий напій, що мав назву буза. Китайці чоловіки з довгими косами, жінки з колодками на ногах виготовляли паперові віяла та інші вироби з кольорового паперу. Греки (вочевидь, ассирійці [т. I, с. 148] – прим.авт.) зі своєю професією збереглися до наших часів. Цигани також. Болгари, я вже згадував, були прекрасними городниками. Англійців я не чув; була така Юзівка (нині Донецьк), там були їхні представники.

Мені здається, що читач певною мірою може уявити собі життя і побут криворіжців» [2].

Мемуари як для краєзнавства, так і для історичної науки мають важливе значення. Вони дають можливість побачити і відчувти те, про що згадували, або писали по «живих» подіях автори-очевидці. Маємо надію, що вище надруковане стане в нагоді усім, хто вивчає минуле Кривого Рогу.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Історична Енциклопедія Криворіжжя. Том I. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2007.
2. Історична Енциклопедія Криворіжжя. Том II. Кривий Ріг: «СТПРЕС», 2009.
3. Спогади С. С. Тананка. Рукопис. Зошит 1. Фонди Криворізького історико-краєзнавчого музею (ФКІКМ). КДФ-22468 (1). С. 1-10, 17, 18, 21-24, 26.
4. Спогади С. С. Тананка. Рукопис. Зошит 2. ФКІКМ, КДФ-22468 (2).
5. Спогади С. С. Тананка. Рукопис. Зошит 3. Там само, КДФ-22468 (3).
6. Спогади С. С. Тананка. Рукопис. Зошит 4. Там само, КДФ-22468 (4).
7. Тананко С. Початок віку. Кривий Ріг. Рудник «Червона Балка». *На землі, на рідній...* Книга друга. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2000. С. 83-88.

Ігор Панафідін,
кандидат філософських наук;
Криворізький державний педагогічний університет

МОНГОЛО-ТАТАРИ НА КРИВОРІЖЖІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Історія міста Кривий Ріг є доволі цікавою з точки зору різновекторних історичних процесів, що відбувались на його території в часи Середньовіччя. Справжню історію, яка є реконструкцією історичних подій, формують конкретні історичні інтерпретації – факти, що за відсутності достовірних письмових джерел про наш регіон ґрунтуються лише на знахідках археологів. Однією з цікавих та практично недосліджених сторінок нашої історії є момент перебування на території Криворіжжя в ході його міграції такого кочового народу, як монголо-татари.

Метою нашого дослідження є обґрунтування тези, що територія Криворіжжя входила до ареалу кочів'я монголо-татар у XIII-XIV ст.

Відомості про перебування у Подніпров'ї монголо-татар залишив нам італійський мандрівник Плано де Карпіні (1180-1252) у своїй праці «Історія монголів, що іменуються татарами». Так, описуючи свою мандрівку Подніпров'єм, він пише, що «країна Куманія (Половеччина), є повністю рівнинною і має чотири великі річки. Перша називається Непер (Дніпро), уздовж якої проходить частина Русі, якою керує Коренца (Куремса), та

інша територія земель, де править Моуці, які є могутніший за Коренцу» [7, р. 99-10].

Таким чином, можна зазначити, що Криворіжжя, як регіон басейну річок Інгулець та Саксагань, у період панування Золотої Орди був важливим регіоном, через який проходили торгівельні шляхи, і хоча на цій території ще не знайдено археологами залишок міст, близькість до Подніпров'я, де були знайдені залишки деяких городищ, дозволяє визначити локалізацію монголо-татар у цьому регіоні.

Першим істориком, хто локалізував монголо-татар на Криворіжжі, був П.В Голубовський (1857-1907), який зазначив, що в процесі Великого переселення народів, які кочували в районі межиріччя Пруту, Бугу, Дніпра та Дністра, останній кочовий народ – монголо-татари, поступово витіснив половців з цих земель. Вельми цікавим є те, що в цьому регіоні ареалу кочів'я різних народів: гунів, авар, угорців, печенігів та половців, річка Інгулець була важливим транзитним шляхом «для торгівлі по річці Дніпро і Чорним морем» [1, с. 4-6].

Сучасні вітчизняні дослідники А.О. Добролюбський та І.О. Смирнов припускають наявність залишків золотоординських міст у місцях межиріччя Дніпра та Дністра і пов'язують це з торгівельним шляхом, який поєднував Львів з Кримом. «Цей шлях проходив униз Південним Бугом до Вітовтова броду (біля сучасного Первомайська) і далі по річці Громоклії і через Давидів Брід на Інгульці до Дніпра» [2, с. 89-90]. Деякі дослідники,

зокрема М. Єльников, локалізують сім городищ, розташованих у Нижньому Подніпров'ї [3, с. 49], а близькість Криворіжжя до цих поселень приводить нас до висновків, що татаро-монголи перебували на території сучасного Криворіжжя з XIII по XIV ст.

Щодо відсутності безпосередньо самого поселення золотординців, то варто відмітити, що «Середнє Подніпров'я з невеликими перервами майже століття було чи не суцільним театром бойових дій» [6, с. 53]. Також можна зазначити, що наш край входив до ареалу розселення половців, і тому ординці на Криворіжжі – це конгломерат кочових племен, який складався з монголо-татар, половців та представників інших тюркських племен, що кочували на цій території.

Якщо звернутись безпосередньо до археологічних даних, то можна стверджувати, що колекція Криворізького міського історико-краєзнавчого музею репрезентує артефакти половців та монголо-татар за наступними групами:

1) Зброя і кінське спорядження: вістря стріл, списів, фрагменти шабель, кістяні накладки луків, залізні ножі, залишки берестяних сагайдаків, портупейні кільця для шабель, вудила, стремена, бронзові і срібні прикраси вуздечок.

2) Побутові предмети: глечики, пряжки, пряслиця, дзеркала, пластини, площки, світильники, залізні кільця різних розмірів [4, с.144.].

Цікавим моментом також є те, що традиційно відсутнім для кочовиків у цьому регіоні є захисне спорядження: панцири, щити, шоломи, однак серед видів зброї, як і у половців та печенігів, переважала зброя дистанційного типу. Таким чином, монголо-татари на Криворіжжі – це кочові племена, що склалися з власне монголо-татар, половців та представників інших тюркських племен, що кочували на цій території. На відміну від скіфів та сарматів, що представлені у колекції Криворізького краєзнавчого музею доволі коштовними артефактами, ординці за своїм статусом – це рядові воїни-кочовики. Їхньою основною зброєю були спис, лук і шабля. Зброя контактної дії представлена сокирою давньоруського дружинника [4, с.144.], що свідчить про те, що регіон перебував в зоні війни. Наявність же побутових предметів говорить про те, що кочовики як конгломерат тюркських племен, мали свою культуру, традиції і звичаї, які допомагали їм виживати в непростих умовах постійних сутичок у степах.

Невідомо також, чи використовували золотоординці залізу руду з місцевих копалень для виробництва зброї та інших металевих предметів. Проте, масштабні будівництва городищ Золотої Орди у Середньому Придніпров'ї та інших інфраструктурних споруд на кшталт охоронних постів та поштових станцій, що є характерними для Монгольської імперії [3, с. 49], свідчать про певний розвиток, що припинився на деякий час через війни між

Золотою Ордою та Великим князівством Литовським [5, с. 271-272].

Таким чином, можна зазначити, що регіон Криворіжжя у період панування Золотої Орди (XIII-XIV ст.) був проміжним транзитним пунктом, через який проходили торгівельні шляхи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XIII вв. Киев, 1884. 260 с.
2. Добролюбський А.О., Смирнов І.О. Кочовики південно-західної України в X-XVII століттях: монографія. Київ-Миколаїв, 2011. 172 с.
3. Єльников М. До питання про кількість золотоординських городищ на Нижньому Дніпрі. Матеріали міжнародної наукової конференції «Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XV ст.)». Кіровоград, 2006. С. 45-51.
4. Мельник О.О. Археологічна колекція Криворізького історико-краєзнавчого музею. Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1. Кривий Ріг, 2009. С. 144.
5. Мельник О.О. Біла Орда. Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1. Кривий Ріг, 2009. С. 271-272.
6. Русь «після Русі». Між короною і булавою. Українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького. Харків, 2016. 352 с.
7. Giovanni, da Pian del Carpine. The story of the Mongols whom we call the Tartars. Translated by Erik Hildinger. Boston, 1996. 136 p.